

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za orijentalnu filologiju

Katedra za turski jezik i književnost

Fenomen krize identiteta u romanu *Handan* Halide Edip Adıvar

(Završni magistarski rad)

Kandidatkinja: Amila Širbegović

Mentor: Prof.dr. Alena Čatović

Broj indeksa: 2892/2018.

Sarajevo, juni 2021.

Sadržaj

Uvod.....	1
Politička scena – Tanzimat i period vladavine sultana Abdulhamida II.....	2
Pokret feminizma i žensko pismo u Turskoj.....	7
Halide Edip Adıvar – biografija i književno stvaralaštvo.....	9
Fabula i društveni kontekst u romanu <i>Handan</i>	12
Fenomen krize identiteta.....	15
Kriza rodnog identiteta vesternizirane turske žene.....	17
Ideologija i identitet.....	43
Obrazovanje u službi izgradnje ideološkog identiteta.....	45
Zaključak.....	57
Literatura.....	58

Uvod

U ovom radu bavit ćemo se fenomenom krize identiteta u romanu *Handan*, turske književnice Halide Edip Adıvar. Tu temu razmatrat ćemo s aspekta rodnog i ideološkog identiteta. Cilj rada je analizom rodnog i ideološkog identiteta likova u romanu čija se radnja odvija u prvim godinama 20. stoljeća, sagledati potencijalne uzroke krize društva u periodu dekadencije Osmanskog carstva. U tom kontekstu, predočit ćemo promjene društvenih okolnosti u okviru procesa vesternizacije, koje su utjecale na postojeće rodne uloge i identitet pojedinaca. Stoga ćemo se, najprije, pozabaviti društveno-političkom atmosferom u Osmanskom carstvu s kraja 19. stoljeća. U prvom poglavlju će biti riječi o periodu Tanzimata i vladavini sultana Abdulhamida II. Prikazat ćemo kako se sultanski režim, u strahu od vlastitog kraha, ispriječio na putu napretka Carstva, time što je sprovodio cenzuru i protjerivao neistomišljenike. U tom kontekstu, osvrnut ćemo se i na političku skupinu turskih intelektualaca koja je bila glavna poluga u borbi protiv režima, odnosno na Mladoturski pokret. Proces vesternizacije donio je promjene u osmanskome društvu na svim poljima, posebno u obrazovanju i društvenoj ulozi žena u gradskoj sredini. Stoga ćemo jedno poglavlje rada posvetiti ženskom pismu, budući da je, možda i najznačajniji rezultat procesa vesternizacije, upravo to da se položaj žene počinje mijenjati. Pokušat ćemo analizirati i sagledati na koji se način ta promjena odrazila na književnost u kontekstu ženskog pisma, te kojim su se temama bavile turske književnice. U okviru ženskog pisma, najprije ćemo se osvrnuti na feministički pokret, a potom na život i stvaralaštvo Halide Edip Adıvar. U tom kontekstu, predstaviti ćemo fabulu i društvenu pozadinu romana *Handan*. U analizi spomenutog romana, fokusirat ćemo se na temu krize identiteta koju proživljavaju protagonisti, te definirati šta je to zapravo identitet, i šta je ono što uzrokuje njegovu krizu. U teorijskom smislu, vodit ćemo se definicijom tvorca pojma krize identiteta, Erika Eriksona. Krizu rodnog identiteta predočit ćemo na primjeru vesternizirane osmanske žene i njene rodne uloge u braku, te vidjeti koliko je udjela taj, često osporavani proces vesternizacije imao u toj krizi. Također, nastojat ćemo sagledati koje su to ideologije stupile na scenu u Osmanskom carstvu i kako su utjecale na promjene u svjetonazoru društva i pojedinca. Ideološki identitet analizirat ćemo u kontekstu obrazovanja, posebno intelektualnog razvoja osmanske žene. U tom smislu, osvrnut ćemo se i na poziciju osmanskog muškarca, intelektualca, odnosno na njegovu percepciju žene, njene uloge u

porodici i društvu, te konačno na njegov utjecaj na krizu identiteta osmanske žene novog kova, utjelovljene u glavnom liku romana *Handan*.

Politička scena – Tanzimat i period vladavine sultana Abdulhamida II

Carska povelja od Gülhane (Gülhane Hatt-ı Şerif) koja je proglašena 3. novembra 1839. godine, nekoliko mjeseci pošto je Abdulmedžid stupio na prijesto, označila je veliki preokret u historiji Osmanskog carstva. Ona predstavlja polaznu tačku za širok program reformi, koji će u nekoliko narednih decenija preokrenuti institucionalni, ekonomski i socijalni izgled zemlje.

Poveljom od Gülhane započinje razdoblje *Tanzimat-ı hayriyye* (tur. Blagoslovljeni preustroj), kada se proklamira jednakost svih građana pred zakonom, postupno se uvodi zapadnjački sistem obrazovanja, koji uskoro opskrbljuje državu kadrom za vojnu, upravljačku, ali djelomično i vjersku birokraciju, a nerijetko država šalje pojedince ili veće grupe studenata na sveučilišta na Zapad (poznavanje zapadnjačkih jezika oko 1820. postaje uvjetom za birokratsku karijeru) (Mujadžević, 2000:9).

Poznato je da su neki principi iz ovoga fermana (sigurnost života, imetka i časti, zabrana konfiskacije, pravedno oporezivanje i sređeno i pravedno regrutovanje) u doba Mahmuda II već bili provedeni ili se pak to namjeravalo. Tanzimatskim fermanom željelo se: pružiti i garantirati građanska prava u modernom smislu, dokinuti lošu vladavinu i stvoriti društvo u kojem će u pogledu ličnih prava muslimanski i nemuslimanski podanici biti izjednačeni (Alibašić, 2005:105).

Tanzimat (množina arapske imenice *tanzīm*, dovesti u red, reorganizovati) kao pokret reformi čiju će kulminaciju predstavljati proglašenje prvog osmanskog ustava 1876. pokušao je da pruži odgovor na pitanje koje su sultan i ljudi iz njegovog okruženja sebi već dugo postavljali: „Kako spasiti carstvo?“ Očiju upravljenih ka Evropi, osmanska država tražila je spas u kopiranju evropskih uzora (Mantran, 2000:555).

Tanzimatske reforme, poslije 1839., uslovile su značajne promjene u političkoj i kulturnoj slici Osmanske imperije. One su dovele do promjene javnog identiteta imperije i isticanja njenog multietničkog i multivjerskog karaktera. Devetnaesti vijek u osmanskoj historiji historičar Ilber

Ortajli naziva “najduži vijek imperije” i karakteriše ga kao vrijeme modernizacijskih procesa. Ortajli Tanzimat prepoznaje kao izuzetno važnu reformatorsku aktivnost, koja je evropeizovala i transformisala osmansko društvo. ¹

Reforme su, između ostalog, imale za rezultat to da su osmanski Turci sada naučili da svoju zemlju vole više od sultana. Ipak, u kasnijim godinama Abdulazizove vladavine, stari autokratski duh sultana počeo je da diže svoju glavu. Muškarci su, bez suđenja, bili progonjeni zbog svojih stavova. Međutim, dobronamjerni despotizam pod čijom su krinkom pojedinci vodili jedan, skoro idealni, slobodni život, ojačao je Mladoturski pokret. Abdulaziz je bio svrgnut s trona, a na njegovo mjesto 1876. dolazi Abdulhamid II, koji iste godine narodu daje prvi ustav, čime se završava tanzimatski, a počinje period ustavnosti (Adivar, 1935). Dvije godine kasnije, 1878. ukida ustav, raspušta parlament i Abdulhamid II počinje da vlada apsolutistički. Abdulhamidovo odbacivanje ustavnosti i zatvaranje parlamenta, te uspostavljanje vladavine koja se temeljila na njegovom autoritetu izazvalo je reakciju jednoga sloja “intelektualaca”, pristalica ustavnosti, no oni su bili srazmjerno malobrojna grupa. Stoga dugo vremena nisu predstavljali ozbiljnu opoziciju (Alibašić, 2005:118).

Predstavnici te nove inteligencije dolazili su iz različitih društvenih slojeva, a ne samo iz starih, moćnih obitelji te su tražili provođenje zapadnih reformi prilagođenih muslimanskoj tradiciji i shvaćanjima. Prvi njihovi vođe bili su pisci i pjesnici, a ne političari, što je razumljivo budući da su od sredine 19. st. zapadne ideje, te politički i socijalni stavovi, ulazili u osmansko društvo preko književnosti. Francuska je književnost postala novi model imitacije i izvor inspiracije. Kao trojica najvažnijih predstavnika tog novog književnog pokreta navode se Ibrahim Šinasi, Zija-paša i Namık Kemal (Vonić, 2011:53).

Stvaranje značajnije opozicije počelo je tek sa Društvom osmanskog jedinstva (*İttihad-i Osmanî Cemiyeti*) koje je tajno osnovano 1889. godine. Kasnije je ovo Društvo promijenilo ime u Jedinstvo i napredak (*İttihat ve Terakki*) (1895) i u svojim je redovima imalo predstavnike civilne i vojne široke opozicije. Kad je djelatnost Društva postala javna, država ga je stavila pod svoju kontrolu. Život slobodarskih duhova, pa i štampe, postajao je sve teži, i gotovo je sasvim

1

https://knjizevnost.fandom.com/bs/wiki/Tanzimat_i_vizuelno_kreiranje_javnog_identiteta_u_Bosni_i_Hercegovini#cite_note-3

blokiran uspostavljanjem cenzure. To je bio razlog da članovi Društva emigriraju i da svoju djelatnost nastave putem različitih novina i časopisa koje su izdavali (Alibašić, 2005:118,119). Najvažniju promjena proizašla iz djelatnosti Društva jedinstva i napretka je promjena u nacionalnoj svijesti i nacionalno buđenje. Osmanski narod se tada po prvi put, zahvaljujući intelektualcima iz Društva – mladoturcima, susreće s idejama liberalizma i nacionalizma. Proglašavanjem ustavnosti i uspostavljanjem parlamentarnog režima, dokinulo bi se autokratskoj vladavini sultana Abdulhamida i omogućila sloboda turske nacije. Ustavnost, a s njom i sloboda, mogle su se postići jedino osvještavanjem turskog nacionalnog identiteta putem nacionalne ideologije. Nacionalna ideologija u fokus je stavljala Turčina kao pojedinca koji će spasiti državu, tako što će osvijestiti svoj nacionalni identitet i suprotstaviti se ugnjetavačkom sultanskom režimu.

Halide Edip Adıvar, u svom djelu *Konflikt Istoka i Zapada u Turskoj*, vladavinu Abdulhamida opisuje riječima:

Tanzimat je pripremio put za čvrstu i nepovratnu promjenu iz despotskog u konstitucionalni način upravljanja. Međutim, Abdulhamid je uništio prilike za takvu mirnu evoluciju i promjenu. Dvije generacije koje su živjele pod njegovom vlašću, propatile su zbog stalne opresije i tiranije, i nastala je polovična, ekstremno ogorčena, ekstremno radikalna i revolucionarna inteligencija. Abdulhamid je krenuo da uništava tanzimatsku literaturu, što je bila literatura ideja i ideala. Spolja je uspio. Radovi tanzimatskih autora nestajali su iz javnosti, a pojedine riječi koje su izražavale njihovu ideologiju – „Ustavnost“, „Sloboda“, „Otadžbina“ – iz rječnika. Pročitati jednu prokrijumčarenu stranicu tanzimatske literature ili izgovoriti neku od ovih tabuiziranih riječi, bila je uvreda protiv države i često se kažnjavalo doživotnim izgnanstvom. Štampa je bila reducirana na službena oglašavanja i striktna cenzura pratila je svaki redak prije nego što bi bio objavljen (Adıvar, 1935:163).

U unutarnoj je politici potirao svaku demokratsku i oslobodilačku djelatnost, te je zbog odnosa prema armenskom pitanju poznat kao „krvavi sultan“. Podupirao je panislamističke ideje, a istodobno propagirao i osmanizam, nastojeći pridobiti podanike za zajedništvo i jedinstvenost osmanske države nasuprot nacionalizmima pojedinih naroda Carstva. Pod pritiskom ustanka mladoturaka 1908. vraća ustav koji je bio ukinuo dvije godine nakon što ga je prvobitno

proglasio., a kad ga je 1909. pokušao ukinuti, svrgnut je i interniran u Solunu (do 1912), a potom u Carigradu.²

Trideset godina po Abdulhamidovom dolasku na vlast, Carstvo je bilo u takvom stanju da mu reforme ništa nisu mogle pomoći, upravni mehanizam je potpuno propao. Carstvo je, naime, bilo u stanju spremnom da se raspadne i nestane sa historijske scene. U istom je tom vremenskom periodu Carstvo izdijeljeno (*de facto* i *de jure*) zbog teških gubitaka teritorija (İhsanoğlu, Ecemen i sar., 2004:138).

Za vrijeme Abdulhamidove vladavine Zapad je pojačao pritisak na Osmansku državu. Dolazak na vlast Abdulhamida poklapa se, ustvari, sa početkom pritiska imperijalizma. Period od četrdeset godina krize odgovara četrdeset godina ekonomskog razvoja, kulturnog poleta, sekularizacije i modernizacije institucija, napretka u oblasti prava čovjeka.

Bilo je to doba pozorišta, elegantnih restorana, klubova. Francuski se govorio svugdje, imitirali su se zapadni običaji, način odijevanja. Tursko društvo bilo je fascinirano zapadnim luksuzom, komforom, slobodom manira (Mantran, 2000:670).

Promjene koje su nastale u oblasti obrazovanja predstavljaju najvažnije aktivnosti u tom periodu. Mjere preduzete u obrazovanju proizašle su iz Abdulhamidovog mišljenja da je od životne važnosti obrazovanje muslimanskoga naroda koji je on smatrao nedovoljno zrelim za ustavnu upravu. Značajan porast broja osnovnih i srednjih škola – iptidaija i ruždija, te idadija i najzad sultanija, koje su bile ustanove višega obrazovanja, kao i učiteljskih škola (Dârü'l-muallimîn), predstavljaju krupan korak u periodu kad je država raspolagala sasvim ograničenim mogućnostima (Alibašić, 2005:116).

Osmansku misao u 19. stoljeću nisu oblikovali intelektualci posvećeni znanstvenome radu, filozofiji ili ideološkim pitanjima, već književnici. Tanzimatski pisci i pjesnici su se zainteresirali za društvene i filozofske teme koje su dolazile sa Zapada i koristili ih, koliko u misaonim napisima, toliko i u romanima, pripovijetkama, dramama, štaviše, u poeziji. Počevši od sredine 19. stoljeća, ovi misaoni pokreti koji bi se kroz pera različitih autora mogli okupiti pod pojmovima evropeizirati se, osuvremeniti se, pozapadnjavati se, modernizirati se i sl., sastoje se

² <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=84>

od ideja koje su pisci tog vremena, čak i ne previše svjesno, iz tokova zapadne misli, uspijevali prenijeti u lokalnu štampu (İhsanoğlu, Ecemen i sar., 2008:351, 352).

Položaj osmanske žene u ovom periodu počeo je da se mijenja. U višim slojevima društva, sve je više žena prihvatilo zapadnjački stil života pod utjecajem časopisa ili imitirajući jermenske i grčke žene. Žene su počele da uče francuski jezik, da pohađaju časove klavira, da izlaze same na ulicu. Tokom izgnanstva u Evropu, u kontaktu sa evropskim običajima, mladoturci su mnogo razmišljali o položaju žene u svom društvu. Neki su smatrali da je emancipacija žene ključ napretka Osmanskog carstva. U cjelini, željeli su da vide osmansku ženu kako se razvija po modelu zapadnjačke žene zahvaljujući napretku i obrazovanju (Mantran, 2000:706).

Plašeći se tema iz unutrašnje politike, pisci, publicisti i novinari radije su se bavili temama udaljenim od politike i osmanske države, najčešće ih tražeći u Evropi ili Americi. U ilustrovanim novinama, slike sa Zapada otkrivale su osmanskim čitaocima svijet industrijske revolucije, željeznica, velikih projekata. Tako su, uprkos cenzuri, ili možda djelomično i zahvaljujući njoj, zapadne moderne ideje nastavile da krče svoj put (Matran, 2000:671).

Arhitektura ovoga perioda, s aspekta forme i stila, u potpunosti odgovara arhitekturi u raznim evropskim državama. Najreprezentativniji primjer bio bi dvorac Dolmabahçe (Dolmabahçe Saray), izgrađen 1853. za sultana Abdulmedžida I koji je prije toga u četvrtom dvorištu Topkapi Saraja dao izgraditi palaču u evropskome stilu, nazvanu Medžidija (İhsanoğlu, Ecemen i sar., 2008:426). U umjetnosti ovoga perioda primjećuje se jedna tendencija karakteristična za slikarstvo. Turski su umjetnici uljem na platnu slikali portrete, pejzaže, mrtvu prirodu, historijske događaje i svakodnevni život. Ovi slikari, obrazovani u Evropi, vratili su se usvojivši evropske stilove i tehnike slikanja, čemu su svakako podučavali buduće slikarske naraštaje (İhsanoğlu, Ecemen i sar., 2008).

Osmanska država se morala okrenuti ka Evropi koja joj je već jedan duži period bila uzor na političkom, historijskom, društvenom i kulturnom polju. U Evropi se osjećao utjecaj iz cijeloga svijeta, uključujući i Ameriku, pa je kao takva Evropa u 19. stoljeću bila kadra nuditi nove ideje i usmjeravati umjetničku tradiciju. Utjecaj Evrope vidio se i na polju saobraćaja i komunikacija, koji će u periodu vladavine Abdulhamida doživjeti veliki razvoj (Alibašić, 2005).

Pokret feminizma i žensko pismo u Turskoj

Feminizam (franc. féminisme, prema lat. femina: žena) je društveni pokret i svjetonazor koji se zalaže za unaprjeđenje položaja žena uklanjanjem spolne dominacije i diskriminacije (seksizma) i promicanjem rodne jednakosti u svim područjima života. Feminizam započinje s prosvjetiteljstvom, modernom demokracijom i liberalizmom te s promjenljivim intenzitetom, taktičkim oblicima i temama javnoga djelovanja traje do danas. Prvi feministički zahtjevi usmjereni su prema postizanju jednakih mogućnosti žena u izobrazbi, zaposlenju i politici. Moderna feministička misao započela je potkraj 18. st., ponajprije s djelom Mary Wollstonecraft *Obrana ženskih prava žene* (1792). Tokom 19. st. naglasak je bio na borbi za žensko pravo glasa. Ispunjenjem toga cilja u prvoj polovici 20. st., završio se prvi val feminizma (feminizam jednakosti).³

Iako su ostvarile pravo glasa, u stvarnome životu, žene su se ipak i dalje suočavale s diskriminacijom i seksizmom iz različitih pozicija. Promjene koje su u pravnome smislu omogućile jednakost istim tempom, nije pratila i promjena socijalnih normi. Ti procesi u društvu nisu nikada ujednačeni jer se socijalne norme, ustaljeni obrasci ponašanja i ophođenja mijenjaju puno sporije od promjena koje započinju pravnim dokumentima. Iz toga je razloga poznatoga kao *problem koji nema ime* započeo drugi feministički val (Mihaljević, 2016).

Drugi feministički val započeo je 60-ih godina 20. Stoljeća (moderni ili rodni feminizam). Njegovi intelektualni izvori su knjige Francuskinje Simone de Beauvoir (*Drugi spol*, 1949) i Amerikanke Betty Friedan (*Ženska mistika*, 1963). Simone de Beauvoir ističe da oslobođenje žene znači i oslobođenje muškarca te da je privatno istodobno i političko, a Friedan žensku pasivnost i ovisnost u društvu objašnjava kao posljedicu zatupljujućega posla domaćice. Feminizam je, uz društveni radikalizam studentskih i proturatnih pokreta, te pokreta civilnoga društva, pokrenuo, najprije na Zapadu a potom u drugim dijelovima svijeta, dotada nezabilježeno djelovanje žena. Pokret se razgranao u više smjerova: liberalni, marksistički, radikalni, socijalistički i poststrukturalistički feminizam.⁴

³ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19203>

⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19203>

Kao socijalni pokret izvorno je krenuo s praktičnim akcijama: lokalnim projektima kojima se trebalo zadovoljiti neke neposredne potrebe žena u raznim gradovima (ženski centri, institucije samopomoći, ženske izdavačke kuće itd.), kampanjama širih razmjera (zakonsko izjednačavanje žena i muškaraca, pravo na abortus), akcijama protiv zloupotrebljavanja žena kao medijskih objekata itd. Okupljajući se da bi se suočile s problemima koji su dominirali njihovim svakodnevnim životima, feministkinje su gradile pokret koji je prije svega temeljen na praksi (Cerjan-Letica, 1985:176).

U Turskoj su prepoznata tri vala feminizma. Prvi se dogodio u vrijeme Mladoturskog pokreta, drugi je bio za vrijeme kemalizma, kada su žene dobile pravo glasa 1934. godine. Treći, najozbiljniji, val feminizma započeo je 80-ih godina 20. stoljeća i traje i dan danas (Nametak, 2013).

Veoma važnu ulogu u buđenju svijesti o rodnoj ravnopravnosti i položaju žena u društvu, odigrala je turska književnost. Glavna tema turskog romana u ovom periodu su „suviše vesternizirani“ Turci i on osuđuje njihovo smiješno ponašanje i snobizam sa kojim su prihvatili sve što dolazi sa Zapada, po cijenu da iznevjere svoju tradiciju (Mantran, 2000).

Od vremena Fatme Aliye, preko Halide Edip Adıvar, Peride Dželal, Safiye Erol, Emine Išinsu, Erdeniz Atasu, problem žene u turskom društvu postaje sve prisutniji (Nametak, 2013:465). Teme u gotovo svim romanima izražavaju tragično stanje žene u porodici, ali i u društvu.

Fatma Aliye, autorica iz perioda Tanzimata, se zalagala za veću slobodu i samostalnost žena, ali uz poštovanje tradicionalnih normi. Smatrala je da žene treba da se obrazuju i čitaju, ali da to obrazovanje ne treba da bude isključivo evropsko, već tradicionalno islamsko. „Jadne djevojke savršeno znaju francusku historiju“, piše ona, „ali nemaju pojma o historiji islama! Naučile su sve evropske heroje i čuvene ličnosti, a ni po imenu nisu čule za poznate ličnosti islama i tolike osmanske junake koji su doprinijeli slavi Osmanlija.“ Njeno poimanje modernizacije podrazumijevalo je očuvanje sopstvene kulture i identiteta, a ne slijepo oponašanje zapadnih kulturnih i obrazovnih normi. Stoga su u njenim romanima žene učene, ali privržene svojim korijenima i običajima (Marinković, 2017:3).

Halide Edip Adıvar, književnica koja se javlja sa svojim tekstovima početkom 20. stoljeća, pisala je za novine, te je probleme koji se tiču žena prezentirala realističnim jezikom iz dnevnog,

političkog i društvenog života. Društvene uloge žena u romanima Halide Edip Adıvar doživjele su značajnu promjenu, zahvaljujući modernizaciji i političkim uslovima (İnce, 2015). I Halide Edip, jednako kao i Fatma Aliye, insistira na obrazovanju žene i vesternizaciji koja će biti sinteza tradicionalnih i modernih vrijednosti.

Autorica Peride Dželal tematiku za svoja djela crpila je iz života u buržoaskoj sredini, posebnu pažnju posvećujući analizi odnosa između muškarca i žene.

Emine Išinsu, pak, u svom stvaralaštvu se posvetila razmatranju položaja žene u osmanskome društvu, tako što je nastojala probuditi svijest čitaoca o spoznaji samoga sebe i tradicije iz koje dolazi, ujedinjujući ono što je spoznao s vrijednostima koje dolaze sa Zapada. Stoga je vjernost korijenima jedna od glavnih obilježja Emine Išinsu.

Erdeniz Atasu pripada trećem valu feminističkog pokreta u Turskoj. Njezino stvaralaštvo reflektira širok socijalni kontekst i osigurava kritiku političkih i ekonomskih problema u periodu nakon proglašenja Republike. Tako književnica iz feminističkog aspekta govori o pojedincima slomljenim pod nemilosrdnim društvenim promjenama i prevratima tog perioda (Nametak, 2013).

Halide Edip Adıvar – biografija i književno stvaralaštvo

Halide Edip Adıvar spada u prve turske romansirke s kraja 19. stoljeća. Prva evropski orijentirana i školovana književnica rodila se 1884. godine u Istanbulu. Zahvaljujući očevoj poziciji prvog ministra u vrijeme vladavine sultana Abdulhamida II, stekla je široko obrazovanje iz evropske i osmanske književnosti, arapskog, engleskog, francuskog jezika, religije, filozofije, kako kao učenica Američkog koledža na Üsküdaru, tako i pohađajući privatne časove kod poznatih ličnosti tog vremena, kao što su poznati lingvista Şukru-efendi, Riza Tevfik od kojeg je učila o filozofiji i turskoj književnosti, Salih Zeki, matematičar, a kasnije i bračni partner književnice. U književni život ulazi vrlo mlada, novinskim člancima u kojima izražava svoje nezadovoljstvo političkim životom i vjerskim okruženjem (Nametak, 2013).

Svoje tekstove publikovala je u novinama i časopisima kao što su: *Tanin*, *Şehbal*, *Mehasin*, *Resimli Kitap*, *Büyük Mecmua*, *Hakimiyet-i Milliye* (Aktaş, 2013).

Po saznanju da joj se ime našlo na „crnoj listi“, 1909. godine bježi u Egipat, odakle prelazi u Englesku. Nakon povratka u Istanbul, 1910. godine razvodi se od svog muža Saliha Zekija, budući da se namjeravao oženiti još jednom ženom. Kada je riječ o njezinim poslovnim angažmanima, pored funkcije nastavnice pedagogije i historije u Ženskoj učiteljskoj školi i Ženskoj srednjoj školi, radila je i kao upraviteljica ženskih škola u okviru vjerske zajednice. 1909. i 1911. na kratak period otišla je u Englesku. Bila je gost kod pedagogice Isabel Fry i tamo se upoznala sa pojedinim engleskim intelektualcima. Sa svojim predavačkim i obrazovnim radom nastavila je i u Siriji u koju je pozvao Džemal-paša, a gdje se 1917. udala za doktora Adnana Adıvara.⁵

U vrijeme rata za nezavisnost Halide Edip je preko tiska i propagande sarađivala s Vrhovnom komandom. Osim toga, pomagala je na zapadnoj fronti, prvo kao medicinska sestra, a kasnije kao tumač, savjetnica za novinarstvo i sekretarica Mustafi Kemalu. Njezino aktivno sudjelovanje u pokretu oslobođenja donijelo joj je čin kaplara, a s obzirom na to da je Atatürkova Napredna stranka nije prihvatila, nakon proglašenja Republike našla se u opoziciji, napustila je Tursku i petnaest godina, od 1923. do 1939, živjela u inozemstvu (Francuska, Engleska, Amerika). Kad je drugi put došla u Ameriku, predavala je 1931. i 1932. godine na Sveučilištu Columbia kao gostujući profesor kolegij "Savremena turska misao i književnost", a kasnije i kao gostujući profesor radila na Islamskom univerzitetu u Delhiju, te u drugim centrima u Indiji, gdje je držala predavanja na univerzitetima u Kalkuti, Benaresu, Hyderabadu, Aligarhu, Lahoreu i Pashawaru (Nametak, 2013:383).

Neobična za svoju sredinu, kako po svom načinu života, tako i po političkim stavovima, te snazi i smjelosti da ih izrekne, Halide Edip stajala je u prvim redovima duhovnog i političkog preporoda Turske. Književnim radom počela se baviti najprije pišući pripovijetke, a zatim i romane. U toku njezinog odrastanja, veliki utjecaj na nju imao je način na koji su je njezina porodica i blisko okruženje odgajali. To što je još kao dijete učila engleski jezik, učinilo je da se upoznala sa zapadnim svijetom. Sama kaže da je isprva mnogo voljela Bajrona, ali i da je bila pod utjecajem Šekspira. Dikensa je cijenila kao pripovjedača, a Zolu poštovala kao „čovjeka od naroda i istine“ (Aktaş, 2013).

⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/adivar-halide-edip>

Halide koja je odrasla u jednom aristokratskom okruženju, igrala je važnu ulogu među intelektualcima koji su omogućili da se iz perioda Osmanskog carstva pređe u period Republike Turske. Može se reći da su njezina djela i zalaganja svjedočanstva koja, između ostalog, najbolje predočavaju kakva je bila uloga žena u tom prijelaznom periodu.

Romane Halide Edip možemo podijeliti u tri grupe. U prvu grupu spadaju romani koje je napisala u periodu nakon što je revizijom ustava iz 1876. po drugi put proglašena ustavnost 1908. godine, pa sve do perioda Balkanskih ratova. To su romani u kojima se bavila pojedincem i njegovim problemima u društvu, a među njih se ubrajaju: *Heyûla* (1909), *Raik'in Annesi* (1909), *Seviye Talip* (1910), *Handan* (1912) i *Son Eseri* (1913). U romanima u kojima je književnica u fokus stavila društvo, a koji čine drugu grupu njezinih romana, vidi se kakav su utjecaj politička i intelektualna traganja i Balkanski ratovi imali na urušavanje Osmanskog carstva, koje je, nakon drugog proglašenja ustavnosti, postajalo sve izvjesnije. Naime, dolazi do snažnog nacionalnog buđenja koje će se oslikati i u stvaralaštvu Halide Edip, i same zagovornice turanizma, ali i iskustvom učestvovanja u Ratu za nezavisnost duboko nacionalno osviještene Turkinje. Tu grupu čine romani *Yeni Turan* (1912), *Ateşten Gömlek* (1922), i *Vurun Kahpeye* (1926) (Ünalán, 2016).

U *Yeni Turan*-u, u mjeri u kojoj to dopušta sama književna vrsta, opisan je ideal turkizma u čijem su oblikovanju veliki utjecaj imali stavovi Ziya Gökalpa, a u romanima *Ateşten Gömlek* i *Vurun Kahpeye* duh u kojem se odigravala nacionalna borba (Aktaş, 2013).

Treću grupu, pak, čine romani *Sinekli Bakkal* (1935), *Tatarcık* (1939), *Sonsuz Panayır*, *Âkile Hanım Sokağı*, *Döner Ayna*, *Sevda Sokağı Komedyası* i dr. U okviru tih romana, književnica se dotiče problema na temu odnosa između Istoka i Zapada, pojavnog i duhovnog, uma i srca, intelektualca i naroda, pojedinca i društva, muškarca i žene, koji su se zbivali u periodu kada se društvo, prelazeći sa imperijalnog prešlo na republičko uređenje, iznova gradilo (Ünalán, 2016).

Njezina ostala važna djela napisana na engleskom jeziku su *The Turkish Ordeal* (1928), *Conflict of East and West in Turkey* (1935, 1963), i *Turkey Faces West* (1930), u kojima preispituje

ideološke konflikte kojima je svjedočila mlada Republika Turska. Također je 1926. godine napisala memoare u dva toma.⁶

Fabula i društveni kontekst u romanu *Handan*

Roman *Handan* važi za djelo kojim je autorica Halide Edip Adıvar ostvarila prvi značajniji uspjeh. Riječ je o epistolarnom romanu objavljenom 1912. godine. Radnja romana smještena je u vremenski interval od 1897. do 1906. godine, što spada u doba kada je na čelu Osmanskog carstva bio sultan Abdulhamid II. Doba njegove vladavine obilježeno je velikim društvenim i političkim preokretima u Osmanskom carstvu, koje će, na čelu s Abdulhamidom, s ciljem da se održi na životu i uspije odgoditi sve izvjesniji krah, nastojati da ide ukorak sa Zapadom koji je u tom periodu bio mjerilo napretka. Opresivnost sultanovog režima naspram njegovih neistomišljenika, u kombinaciji sa zapadnim tokovima koji su, kroz oponašanje, prodrli u književni izraz, slikarstvo, muziku, način života, stil oblačenja i ponašanja, te izmijenili sliku društva, izrodit će generaciju ljudi primoranih da preispitaju svoja dotadašnja životna gledišta i odluče da li će ostati definisani starom, tradicionalnom paradigmatom poimanja sebe, životnih pitanja, države, ili će krenuti putem redefinisanja tradicionalne, te preuzimajući veliki rizik, kako po sebe, tako po društvo, pokušati da izgrade novu, savremenu paradigmatu. Uspjeh u oblikovanju nove paradigmatme nije zagarantovan, budući da zahtijeva mnogo unutarnje snage i otpornosti na sve prepreke koje servira okruženje. Roman *Handan* iznimno je slikovit prikaz tog ozračja, a naročito posebnim čini ga činjenica da je književnica Halide Edip u glavni lik romana utkala dio svoje životne priče, pa roman tako sadrži i autobiografske elemente.

Roman započinje pismom Refika Džemala, mladoga diplomate koji je, zajedno sa svojim prijateljima istomišljenicima, u koje se ubraja i Server kome je uputio svoje pismo, bio član Mladoturskog pokreta. U pismu Refik Džemal obavještava Servera o tome da će se oženiti jednom od kćeri gospodina Džemala, istanbulskog uglednika. Kćerke gospodina Džemala isticale su se po svom odgoju u maniru Zapada, pa ih se, stoga, oslovljava kao *yeni dünya kızları*, odnosno kao *djevojke novog svijeta*. Još jedan od naziva za njih bio je i *djevojke alafranka*, što bi, u kontekstu društveno-političke atmosfere u romanu, značilo djevojke koje su usvojile

⁶ <https://www.britannica.com/biography/Halide-Edib-Adıvar>

evropski način ponašanja. Refik Džemal stupit će u brak s djevojkom po imenu Neriman, koja je još kao djevojčica stigla u vilu gospodina Džemala i gospođe Sabire, njezine tetke po majci, nakon što su je, iz njoj nepoznatih razloga, njezini roditelji, odlučili dati tetki na skrb. Tetak Džemal značio joj je više od oca, budući da ju je prihvatio kao svoje dijete. Sličnu sudbinu doživjela je i tri godine starija Handan, kćerka druge sestre gospođe Sabire, ujedno i glavna junakinja istoimenog romana. I ona je data na skrb svojoj tetki Sabire, koja je, pored dvaju kćeri svojih sestara, imala svoje dvije – Šehper i Saffet. Kao djevojke iz imućne porodice, Handan i Neriman, te njihove dvije mlađe sestre, imale su priliku da se vrlo rano obrazuju i steknu znanja iz različitih oblasti, kao i da ovladaju engleskim i francuskim jezikom. Gospođa Sabire i gospodin Džemal plaćali su učitelje koji su im držali privatne časove. Među njima se, po intelektu i volji za učenjem, posebno isticala Handan, kod koje se od malih nogu mogla primijetiti glad za znanjem, kapacitet da duboko promišlja o različitim pitanjima. Primijetivši kolika je snaga njezinog intelekta, gospodin Džemal redovno joj je dopuštao da sjedi u društvu s njegovim prijateljima, zrelim i iskusnim ljudima, čije je rasprave slušala i upijajući ih, gradila sebe. To nije bio slučaj sa preostalim djevojkama, jer u to vrijeme nije bilo uobičajeno, niti društveno odobravano, da jedna ženska osoba sjedi u muškom društvu. Handan je, međutim, bila izvan svih okvira. Na privatnim časovima bila je daleko ispred svojih sestara/rodica. Neriman, za razliku od nje, nije imala velike afinitete prema učenju. Iako se trudila, nije uspijevala u sebi probuditi volju za učenjem, već je svoj fokus usmjerila na Handan i njoj se neprestano divila. Krasila ju je skromnost i umjerenost u stavu i ponašanju, ali i blaga nezainteresovanost prema onome što se oko nje zbiva. Iako je, u formalnom smislu, bila jedna od vesterniziranih djevojaka, duboko u sebi gajila je iste one osobine koje su gajile osmanske žene odane tradiciji. Bila je poslušna supruga, posvećena majka, domaćica, tiha, mirna i nerijetko indiferentna žena, spremna da svu inicijativu prepusti suprugu. Smatrala je da mu ne može intelektualno parirati. Ni njega nije posebno birala, nego je ušao u njezin život po preporuci roditelja, koji su ga smatrali pristojnim ženikom. Već u doba zaruka, Refik Džemal počeo je da primjećuje koliko je mnogo utjecaja na njegovu Neriman imala njezina rodica Handan, koju tada još nije poznao. Neriman je neprestano pričala o njoj, smatrajući je uzorom u svemu. Nadao se da će stupanjem u brak postepeno da nestane i Handan, ali to se nije desilo. Nakon deset mjeseci skladnog braka, Refik Džemal dobija poziv ličnog doušnika koji je, kao i on, imao službu u Ministarstva inostranih poslova. On ga upozorava da se što prije makne iz zemlje, jer je, zbog svojih aktivnosti u okviru

Mladoturskog pokreta, došao pod prismotru sumnjivih lica iza kojih stoji vladajući režim, a koji prate svaki njegov pokret i djelovanja. Neriman je, u to vrijeme već bila u podmakloj trudnoći. Odlučila je podržati svog muža da se na put zaputi sam, jer je znala da će mu se i ona ubrzo pridružiti, ali da zbog rizika koji nosi trudnoća, trenutno nije mogla biti uz njega. Još više se radovala činjenici da će Refik Džemal konačno upoznati njezinu voljenu Handan, jer će joj biti blizu. Konačna destinacija Refika Džemala te 1903. godine bila je Engleska. Smjestio se u selo nadomak Londona, daleko od gradske vreve, gdje bi, tri mjeseca po njegovom dolasku, trebalo da s djetetom dođe i Neriman. Handan i njezinog supruga Husnu-pašu, Refik Džemal upoznao je u Marselju godinu dana kasnije. U svojim dvadesetim, Handan se udaje za Husnu-pašu, nakon što je u romansi s privatnim učiteljem Nazimom doživjela ljubavno razočarenje. Nazim je bio mladić kojeg je upoznala za vrijeme svojih posjeta gospodinu Selimu, prijatelju gospodina Džemala koji je živio na Maltepe-u. Sreli su se u vrijeme kada se Nazim iz Evrope vratio u Istanbul, nakon što mu je neko vrijeme bio zabranjen ulazak u Carstvo, zbog njegovih antirežimskih aktivnosti i otvorenog suprotstavljanja Abdulhamidu. Zahvaljujući pomilovanju sultana, koji mu je dao još jednu šansu, Nazim stiže u domovinu. Nakon što su se upoznali i razmijenili nekoliko rečenica, kreće njihovo intenzivno druženje na Maltepe-u. Oboje su bili zadivljeni intelektom onog drugoga. Vidjevši koliki je njezin intelektualni potencijal, Nazim se odlučuje držati Handan privatne časove. Kao istaknuti član Mladoturskog pokreta, veliki domoljub, te neko ko je po ubjedenju socijalista, a u duši revolucionar, posmatrao ju je kroz prizmu svojih političkih ideala i želio od nje stvoriti „novu ženu“ koja će mu biti saputnik u borbi za spašavanje domovine iz kandži sultanskog režima. Učio ju je novom načinu poimanja svijeta, prenosio joj svoju ideologiju, zapostavljajući nju kao osobu. Na kraju je odlučio da je zaprosi, jer ju je smatrao je jedinom ženom s kojom bi sve svoje političke ciljeve i ideale ostvario. Uvrijeđena time što u njoj nije vidio ženu, nego samo saputnika ili medijatora na putu do zacrtanog cilja, nije prihvatila, niti odbila njegovu prosidbu. Dok je mjesec dana čekao odgovor koji nikad neće stići, u njezin život ušao je Husnu-paša. Kada su se ponovo sreli, sama je Nazimu saopćila da se udaje. Glavni motiv njezine ishitrene udaje za Husnu-pašu bilo je to što je po prvi put osjetila da je neko posmatrao kao ženu, kao osobu koja ne mora da se mijenja, da bi bila prihvaćena. Slomljen saznanjem o njezinoj udaji, Nazim na neko vrijeme nestaje. Nemalo zatim, uhvaćen je, dok je pokušavao da pobjegne za Evropu. Vlast je odlučila poslati ga u izgnanstvo u Fizan. Prije zaključenja sudske odluke, Nazim je u zatvorskoj ćeliji počinio

samoubistvo vješanjem. Iza njega je ostalo samo pismo koje je za zatvorskih dana napisao za Handan. U pismu joj je iznio svoja osjećanja, namjere, ali i to koliko je bio srdit i razočaran, jer ga je napustila i krenula drugim putem, putem na kojem nema njega. Pogođena sadržajem pisma i silinom emocija, razboljela se toliko da joj nijedan ljekar u Istanbulu nije mogao pomoći. Mjesec dana nakon Nazimove smrti, Husnu-paša i Handan, sada već bračni par, odlaze u Pariz, gdje započinju svoj život udvoje. U njihov život nenadano su ušli Neriman i Refik Džemal, te njihov maleni sin Nazim. Husnu-paša je sve češće izbivao, provodeći vrijeme s ljubavnicama u Parizu, a Handan utjehu pronalazila u Neriman i Refiku Džemalu, te u igri s Nazimom, kojem je, iako se nije ostvarila kao majka, bila neizmjereno posvećena. Najveće poniženje doživjela je nakon što je njezina sluškinja Betty, motivisana svojom nećakinjom Mod, ljubavnicom Husnu-paše, dala otkaz. Dok se Husnu-paša svojim postupcima sve više udaljavao od nje, Refik Džemal joj je postajao sve prisniji. Među njima se razvila posebna vrsta bliskosti. Međutim, zbog konstantnog stresa Handan je oboljela i ustanovljeno je da ima ugrušak u mozgu. Ubrzo zatim, njezina bolest će prerasti u meningitis. Zabrinut za njezino stanje, nakon konsultacije s londonskim ljekarima, Refik Džemal odlučuje da je odvede u Pariz na dalje liječenje. Pariški ljekar po imenu Še, preporučuje da je odvede daleko, te oni odlaze u Italiju. Kako bi smanjili trošak, Neriman nije pošla s njima, pa je Refik Džemal na sebe preuzeo obavezu skrbi za Handan. U Italiji se njihova ljubav rasplamsava. Međutim, za Handan više nije bilo spasa. Nakon što je ponovo odvedena u Pariz i smještena u mentalnu ustanovu, tu je u samoći preminula.

Fenomen krize identiteta

U psihologiji ličnosti identitet (n.lat *identitas*= istovjetnost) označava doživljaj suštinske istovjetnosti i kontinuiteta *ja* tokom dužeg vremena, bez obzira na njegove mane u različitim periodima i okolnostima. Osjećanje identiteta je, smatra Erikson, samo djelomično svjesno. Ovo osjećanje je rijetko ekstremno svjesno, kao recimo u periodima nadolaženja krize identiteta kada prijeti opasnost rasplinjavanja (npr. kod mladih koji su izuzetno „zaokupljeni sobom“, svojim izgledom, mogućnostima i potrebama). Doživljaj identiteta je, dakle, u normalnim prilikama, nesvjestan (mi rijetko svjesno mislimo o vlastitom polnom, profesionalnom, ili ličnom identitetu), a ako počnemo da se pitamo ko smo, da li smo mladi, koje su nam osnovne

vrijednosti, težnje i sl., to je pouzdan znak konfuzije ili krize identiteta. U periodima konsolidacije identiteta, kada smo zadovoljni sobom, kada znamo šta hoćemo i kuda idemo, kada smo sigurni da nas cijene ljudi koje uvažavamo, osjećanje identiteta, negdje u pozadini, više je nesvjesno ili polusvjesno (Erikson, 2008:9).

Kriza identiteta je, po mišljenu Eriksona, specifično psihičko stanje u jednom prekretnom periodu (pubertet, venčanje, penzionisanje i sl.) u kojem usljed narušavanja osjećanja kontinuiteta i istovjetnosti *ja* nastaju teškoće u osjećanju identiteta. Traganje za ličnim identitetom je neizvjestan i težak put ispunjen sumnjama, lutanjem, krizama i eksperimentisanjem sa različitim ulogama.

Ukoliko se kriza formiranja identiteta pozitivno razriješi, osoba iz nje izlazi kao samostalna, samosvjesna, jedinstvena ličnost sa stabilnim ličnim identitetom, što je najvažnije dostignuće rane mladosti i zalog budućeg uspješnog razvoja ličnosti (Erikson, 2008:9,10).

Identitet, mada podrazumijeva kontinuitet i stabilnost, nije nešto apsolutno, statično, nepromjenjivo, već se mijenja sa uzrastom, sa iskustvom, sa historijskim i društvenim promjenama. Proces sticanja identiteta odvija se, prema Eriksonu, kroz cio život, prolaskom ličnosti kroz određene stadijume razvoja, koji su praćeni krizama identiteta. Iz svake od njih, ukoliko se uspješno prevlada, osoba izlazi sa povećanim osjećanjem unutrašnjeg jedinstva i sa više smisla za dobro rasuđivanje (Erikson, 2008:11).

Identitet je bitna, trajna i određujuća forma individualne i društvene egzistencije, bez koje ni pojedinci ni društvene grupe, manjeg ili većeg opsega, ne bi imale svoj egzistencijalni smisao. Upravo je prepoznatljivi i razlikovni identitet ono što daje smisao njihovu postojanju. Pojmom identiteta izriče se osnovni ljudski smisao, a sva ostala varijabilna određenja nisu drugo do njegove akcidencije. On nije puka naracija ili fluidni imaginarij, nego realno postojeći sklop ekonomskih, političkih, socijalnih i kulturnih dimenzija koje su u funkciji njegove opstojnosti i dokazivanja.

Kriza rodnog identiteta vesternizirane turske žene

Pojmom rod, kao društvenoj kategoriji, označavaju se sva ona vanjska obilježja koja karakteriziraju čovjeka kao muškarca ili kao ženu. Riječ je o obilježjima koja obuhvaćaju sve ono što čovjek postaje (kulturno-sociološki elementi), a na što imaju utjecaj i o čemu stvaraju percepciju odgoj, društvo, kultura. Pojam rod prvi put uvodi u znanstveni diskurs američka antropologinja Gayle Rubin, 1975. godine, rabeći izraz sex/gender system. U tom sistemu svrha korištenja pojma rod kao društvene kategorije jest otkrivanje svih onih vanjskih obilježja koja određeno društvo pripisuje ženi, odnosno muškarcu. Na taj način rod se koristi kao analitički pojam putem kojega je moguće odrediti sve one elemente, uloge, ponašanja, osobine koje određeno društvo veže uz ženski, odnosno muški spol. Na temelju tih kriterija moguće je utvrditi rodne stereotipe koji dovode do nejednakog položaja žena u odnosu na muškarce (Rupčić, 2018: 172,173).

Rodni identitet je unutarnji, subjektivni doživljaj osobe da je muško ili žensko. Rodni identitet može se definirati i kao stepen u kojem osoba doživljava sebe nalik drugima istog roda. Tu dolazimo i do pojma rodne uloge.

Rodna uloga (neki je još nazivaju i rodnom ekspresijom /American Psychological Association, 2012/) ovisi o vremenu i prostoru u kojem živimo i možemo je definirati kao sve ono što radimo, način na koji govorimo i ponašamo se, tj. način na koji svijetu dajemo do znanja da smo muško ili žensko. Rodna uloga uključuje način odijevanja i frizure, način govorenja i pokreta tijela, izbor hobija i interesa, način emocionalnog reagiranja ili kontrole u reakcijama, i slično. Budući da rodna uloga uvelike ovisi i o društvu u kojem živimo, velik broj ljudi koji imaju isti spol i rodni identitet i dalje mogu imati drugačiju rodnu ulogu (Arbanas, 2016).

U patrijarhalnim društvima, u kojima su jasno određene ženske i muške rodne uloge, i najmanje remećenje ustaljenog poretka rodnih uloga može dovesti do krize rodnog identiteta zasnovanog upravo na rodnoj ulozi. Jedan od aspekata iz kojih se može pristupiti tumačenju rodnog identiteta je bračna zajednica. U romanu *Handan*, krizu rodnog identiteta uočavamo na primjerima brakova

Neriman i Handan. Obje su odgojene u engleskom, dakle, u zapadnom maniru. Kod Neriman je takva vrsta odgoja rezultirala pukim oponašanjem djevojaka sa Zapada. Iako je, poput većine imućnih alafranka djevojaka iz tog perioda, kroz privatne časove stekla obrazovanja, njime se nije okoristila na način da sebe izgradi u intelektualnom smislu. S druge strane, tu je Handan koja, kao i Neriman, oponaša Zapad, ali ujedno i plijeni svojim intelektom. Slab intelektualni doseg kod Neriman će stvoriti krizu rodnog identiteta u trenutku stupanja u brak sa Refik Džemalom. Poređenje sa intelektualno nadmoćnom Handan učinilo je da se osjeti nedostatno kao žena, jer po svom znanju i upućenosti nije uspijevala parirati mužu Refik Džemalu koji, također, važi za mladog intelektualca.

Proces socijalizacije turske žene, još od Tanzimata je bio oblikovan upravo od strane turskih intelektualaca. Ono što je temeljno u tom oblikovanju jeste poteškoća muškarca koji se ranije susreo sa modernizacijom i ostvario intelektualnu promjenu da poima vrijednost kod suprotnog spola. Mithat Efendi, štaviše, u svom posljednjem romanu *Jöntürk* (1911), iako objavljenom nakon proglašenja ustavnosti, savjetuje da se žena koja zna čitati i pisati malo upozna sa naukama iz tog perioda i da ne ide dalje od toga da poznaje strani jezik u mjeri kolika je potrebna da bi predstavljala svog muža. Temeljni motiv za to jeste stvaranje žene koja razumije ono o čemu muškarac govori, koja će s njim moći razgovarati i koja će kao jedna supruga, moći da s njim dijeli društveno okruženje, a da se pritom ne dosađuje (Argunşah, 2015).

Međutim, žena koja se upozna s naukom, koja pronade svoje mjesto u društvenom životu i žena koja, upoznavši sebe, zadobije hrabrost, neće željeti da ostane unutar utvrđenih granica i odabrat će da živi onako kako ona vjeruje. Kada je riječ o romanu *Handan*, već na samom početku romana, u pismu prijatelju Serveru, Refik Džemal definiše svoju buduću suprugu Neriman kao djevojku koja, iako odgojena u zapadnom maniru, ne pretjeruje u oponašanju Zapada, a budući da se i sam deklariše za konzervativca, djevojka tiha i mirna poput nje čini mu se sasvim odgovarajućom za brak. Posmatrajući je samo kroz prizmu braka i bivanja suprugom i sam potvrđuje da dijelom sebe i dalje pripada tradicionalnom dijelu turskog društva koji, uprkos novim društvenim previranjima koja donose nove perspektive, i dalje žene poima kroz njihovu rodnu ulogu bračne saputnice, buduće majke, tihe i indiferentne žene čije je mjesto u osmanskom društvu odavno predodređeno.

*"Međutim, ja sam i dalje pomalo konzervativan. Ona koju sam izabrao najmirnija je i najtiša među njima! Kćerka mlađe sestre supruge gospodina Džemala. Pošto je i nju othranio zajedno sa svojom djecom i podario joj isti odgoj, mahala i nju naziva kćerkom gospodina Džemala. Čak se ni moja tetka koja je išla da posreduje ne protivi. Tim prije, ispričala im je da ne volim pretjerivanje u oponašanju Zapada i u tome se složila sa gospođom Sabire, suprugom gospodina Džemala. Žena nije naročito zadovoljna odgojem koji je gospodin Džemal podario njihovoj djeci, ali to povezuje sa utjecajem svoje pokćerke koja je sada udata i ko zna gdje."*⁷

Mučenje koje je iskusio u kontekstu njegovog odnosa sa ženskim spolom odnosi se na nemogućnost njega kao Istočnjaka, da shvati i krene ukorak sa novim načinom pristupa djevojkama u Osmanskom carstvu koje su se dolaskom novog doba okrenule ka progresivnom Zapadu i vesternizirale. Promjena u njihovom ponašanju manifestirana kroz veću slobodu u ophođenju s ljudima, obraćanje na francuskom ili engleskom jeziku, kao i kroz slobodniji stil odijevanja, proizvela je kod njega barijeru o odnosu na njih i neizbježno mu donijela osjećaj manje vrijednosti koji sa sobom nosi klicu krize identiteta gdje i on, kao muškarac, preispituje svoju rodnu ulogu iz aspekta vlastite dostatnosti kao muškarca, u odnosu na ostale muškarce. Stav muškaraca koji su se osjećali nedovoljnim, dok su se pokušavali prilagoditi „novom“ identitetu žene zapravo je bio zapreka na putu razvoja i napretka žena. Ne samo da je riječ o muškim likovima. Štaviše, vremenom se ovaj partijarhalni stav, koji se duboko usadio u društvenoj svijesti, prema ženama ispoljio u vidu prepreka ili opasnosti koje jedna žena mora prevazići. Žena u tim romanima pisanim u tanzimatskom i periodu ustavnosti, kao pojedinac se, s jedne strane, trudi dokazati svoj identitet, ali se istovremeno i bori sa svim opasnostima i pritiscima kojima je za to vrijeme izložena (Günaydın, 2012:58).

„Koliko sam, koliko sam sretan Servere. Više mi ne govori o ženskom mučenju, vatri i suzama! Ako takva žena postoji, ja takvu ženu neću voljeti. Neriman, Neriman koja

⁷ „Fakat, ben hala biraz muhafazakarım. İntihap ettiğim, aralarında en sakın ve sessizi! Cemal Bey'in hareminin hemşirezadesi. Fakat onu da kendi çocuklarıyla beraber büyütüp aynı terbiyeyi verdiği için ona da mahalle Cemal Bey'in kızı diyor. Görücü giden halam bile muteriz değil; hatta benim alafrangalığın ifratını sevmediğimi onlara anlatmış ve bunda Cemal Bey'in haremi Sabire Hanım'ı kendine hemfikir bulmuştur. Kadın, Cemal Bey'in, çocuklarına verdiği terbiyeden pek de memnun değil, fakat şimdi evli ve bilmem nerede olan üvey kızının nüfuzuna atfediyor.“ *Handan*, str. 11-12

predstavlja svu ženstvenost, ljubav i sreću, pruža i uvijek će pružati mir, spokoj. Za mene neće biti druge žene i ljubavi.“⁸

Iako se čini na početku čini da je brak između Refik Džemala i Handan bio utemeljen na „sreći“ i „miru“, njihova nemogućnost da se međusobno nadopune u intelektualnom smislu, postat će glavnim razlogom razdora u njihovom odnosu. Iako je taj nedostatak Refik Džemal uočio već na samom početku, on će se pretvoriti u veliki problem onda kad on u Handan spozna „prijateljicu po idejama“ (Günaydın, 2012: 224,225). Nerimanini postupci su mu predvidljivi i ulijevaju povjerenje, ali u poređenju s Handan, ona nije tajanstvena i sasvim je jednostavna. Njezina nemogućnost da intelektom dopre do muža rezultat je, kako manjka vjere u svoje intelektualne domete, tako i toga što je odlučila da svoj rodni identitet kroji na temelju stavova svoje rodice Handan i time nadomjesti nepovjerenje u vlastite mogućnosti. Vlastiti stepen bivanja ženom mjerila je prema njoj. Tako postupajući, izgubila je pojam o vlastitom *ja* i ostala uskraćena za to da sama osvijesti ono imanentno samo njezinoj ličnosti.

„Kad sam ti posljednji put pisao, bio sam mjesec dana u braku. Danas je osam mjeseci, je li tako? Gore-dolje, u životu gotovo da nema mnogo neke razlike. Neriman je jedna od tako rijetkih žena koja čovjeka ne uznemirava svaki dan s nekim novim raspoloženjem, novom, lažnom osobnošću. Uvijek je takva kakva jeste! Iako bi to za vas bolesne mlade bilo čak i jedan nedostatak, za mene nije. Ja sam zadovoljan. U to sam beskrajno ubijeden. Zbog nje se zaokupljam svojim dragim knjigama, svakim danom sve sigurnije, svakim danom sve smirenije. Samo što mi Neriman djeluje pomalo nezainteresovano za moje stavove. Sociologija je smara, historiju pomalo voli, a dok ja čitam filozofiju, ona naočigled zaspi. Književnost voli malo više, a i u tome ima mnogo utjecaja gospođe Handan. Ta žena mora da ima jednu zaista snažnu, po meni, za ženu

⁸ „Ne kadar, ne kadar mesudum, Server. Artık bana kadınlarda işkence, kadınlarda ateş, kadınlarda gözyaşı olacağını söyleme! Eğer öyle kadın varsa ben o kadını sevmeyeceğim. Neriman, bütün kadınlığı, muhabbet ve saadeti temsil eden Neriman, huzur, sükûnet veriyor ve daim verecek! Benim için de başka kadın ve aşk olmayacak.“ *Handan*, str. 15.

previše snažnu ličnost. Neka Nerimanina razmišljanja, stavovi, zaista mi daju osjećaj da je preko puta mene, odjednom, neka druga žena.“⁹

U naročito veliku opasnost od rasplinjavanja doživljava vlastitog *ja*, a time i zapadanja u krizu identiteta, budući da ga je gradila po uzoru na Handan, Neriman je došla u trenutku kada Handan bolesna na postelji, prestaje da biva svojom i u potpunosti gubi osobine svoje ličnosti koje je imala prije bolesti. Tada djelomično umire i Nerimanina ličnost, zato što od samog početka stoji na tuđim, klimavim temeljima.

„To ne može biti, ne može biti, Refik. Šta znači to da je Handan jedan živi mrtvac? To je za mene nešto poput pomračenja Sunca! Razmišljam o našem djetinjstvu, našoj mladosti, tim dugim godinama i o smislu, iskustvima koje je Handan dala mom životu. Kada njih nestane, mislim da ću biti mrtva, tupa.“¹⁰

Zbog snažne identifikacije s ulogom supruge i domaćice, iako odgojena po uzoru na Zapad, a što je trebalo da za ishod ima njezinu veću involviranost u društvena zbivanja i upućenost u društveno-političku zbilju, Neriman ostaje slijepa na to da se jedno društvo upravo raspada i snažno urušava. Na primjeru Neriman, u romanu se upućuje se kritika indiferentnosti vesterniziranih žena u osmanskome društvu koje su imale kvalitetno obrazovanja, ali ga nisu iskoristile. Književnici, uključujući i Halide Edip Adivar, kroz svoja djela nastoje ukazati da bi vesternizaciju trebalo da prati i društveni angažman žene.

⁹ „Sana son yazdığım zaman bir aylık evli idim. Bugün sekiz aylık evli, değil mi? Aşağı yukarı hemen hayatta çok fark yok. Neriman öyle nadir kadınlardan ki, insanı her gün başka çehre, başka düzme bir şahsiyetle üzüyor. Hep o! Bu belki sizin gibi mariz gençler için bir kusur olsa bile bence değil, ben memnunum. Bunda ebedi bir emniyet hissi var. Onun için her gün daha mutmain, her gün daha asude, sevgili kitaplarımla meşgulüm. Yalnız Neriman'ı biraz mütalaalarımın bigâne buluyorum. İçtimaiyattan sıkılıyor, tarihi az seviyor, hele felsefe okusam açıktan açığa uyuyor. Edebiyatı az çok seviyor, onda da Handan Hanım'ın çok dahli var. Bu kadının pek kuvvetli, bence bir kadın için fazla kuvvetli bir şahsiyeti olmalı. Âdeta, Neriman'ın bazı düşünceleri, vaziyetleri birdenbire bana başka bir kadınla karşı karşıya gelmiş olmak hissini veriyor.“ *Handan*, str. 26-27

¹⁰ „Bu, olamaz olamaz, Refik. Handan'ın daima böyle canlı bir ölü olması ne demek olur? Benim hissimde güneşin ebediyen tutulması gibi bir şey! Çocukluğumuzu, gençliğimizi, bu uzun seneleri ve bu uzun senelerde Handan'ın hayatıma koyduğu manayı, tecrübeleri düşünüyorum. Onları çekince bir ölü, bir aptal olacağım zannediyorum.“

Handan, str. 195-196

Kao veliki sanjar i domoljub, Refik Džemal ostaje razočaran njezinom kratkovidnošću, a time i nerazumijevanjem njega samog. Ni njezini talenti, niti njezin trud, ne uspijevaju nadomjestiti prazninu njihovog bračnog odnosa na intelektualnoj ravni. Razlog za to leži u činjenici da kod sebe nije uspjela načiniti sintezu između identiteta žene supruge i žene intelektualke. Zadovoljavala je samo formu koju je od nje zahtijevala uloga moderne djevojke.

"Neriman mnogo voli muziku, lijepo svira klavir, ima jedan slatki, umilni glas. Međutim, iluzija je vidjeti je zajedno s tobom i prijateljima u našim muškim nadanjima, koja nam toliko razdiru dušu. Ona nije, poput svih, duh koji je odgojila ova država. Ona je jedna travka, jedan cvijet, nešto! O tome kako domovina živi, o tome koliko pati, koliko je mračna, koliko je spremna na propast – nema pojma. Ne mogu je natjerati da učestvuje u toj grandioznoj, ali beznadežnoj stvari koja mene toliko mnogo okupira. Ako ima nešto u mom životu, što nisam uspio pronaći kod Neriman, onda je to baš ovo. Ona ne razumije zašto se trudim oko stvari koje ona, sama po sebi, smatra doktrinom. Ne vidi mašineriju ove zemlje koja ne želi da svoje kotače već jednom izbavi iz prljavštine, nemara i zgrušane krvi i koja će, možda, jednog dana biti slomljena od muke. Ne želi da zna ni o čemu izvan svog zelenog i toplog doma. Dok poput svojih majki, pramajki ovdje mirno živi i umire, čak ni ne vidi da oko nje nestaje jedna čitava nacija, da se rasipa jedno čitavo nasljeđe, da nestaje zbog bijede, zbog svakojake užasne i bezizlazne patnje! Ne znam zašto i ja želim suprotno od toga? Koja bi žena to mogla znati?"¹¹

¹¹ „Neriman musikiyi çok seviyor, iyi piyano çalıyor, tatlı, sakit bir sesi var. Fakat seninle ve arkadaşlarla o kadar ruhumuzu yakan erkek rüyalarımızla onu müşterek görmek bir hayal; o herkes gibi bu memleketin yetiştirdiği bir ruh değil, bir ot, bir çiçek, bir şey! Memleketin hayatından - ne kadar elim, ne kadar siyah ne kadar inkıraza müheyya olsa - bihaber. Beni o kadar çok işgal eden bu muazzam fakat ümitsiz şeye onu iştirak ettiremiyorum. Hayatımda Neriman'da yegâne bulamadığım bir şey varsa o da bu, kendisince pek nazari bulduğu bu şeylerle işgalimi anlamıyor. Çarkları artık levsten, ihmalden ve kan pıhtılarından dönmek istemeyen ve belki bir gün zordan kırılacak olan bu memleketin makinesini görmüyor. Kendi yeşil ve sakit yuvasının haricinde bir şey bilmek istemiyor. Anaları, büyük anaları gibi burada sakit yaşayıp ölürlen etrafında bütün bir ırkın, bütün bir mülkün döküldüğünü, sefaletten, her türlü fena ve çaresiz dertten döküldüğünü duymuyor bile! Bilmem neden bunun aksini istiyorum ben de? Onu hangi kadın bilecekti?“ *Handan*, str. 27.

Kada se, iz aspekta romana, posmatra Handanin identitet žene koja je postala slobodna, može se jasno primijetiti jedan opći patrijarhalni stav koji ženu koja se ne zanima za nauku, umjetnost i filozofiju smatra nižom, a onu koja time vlada vidi kao suparnicu i neprijatelja (Atabağsoy, 2019:72). Stoga će u društvu u kome je žena preodređena za ulogu indiferentne i submisivne, bilo kakav intelektualni istup proizvesti jednu vrstu nevjerice i nepovjerenja i smatrat će se artifičijelnim. To nam je predočeno u sljedećem citatu, u riječima Refika Džemala:

*"Handan je, takoreći, jedan domoljub. Ni njoj ne vjerujem. Kad bih tu ženu, čije ime posvuda prvo iskače, trebalo da zamislim tako da se bavi sociologijom, takvim stvarima, to bi bilo za ukras. Sve u svemu, u ovom našem od svega udaljenom i samotnom, sretnom životu tražim vas, svoju braću koja će sa mnom živjeti, slamati se, plakati, djelovati, tražim muške savjete. A ponekad poželim da se Neriman oslobodi tog svog mirnog i nepomičnog smješka, neprestanih pogleda koji meni upućuju uvažavanje i ljubav, da svojim prstima, sama od sebe, potraži i pronađe bore koje moje čelo čine tužnim, sve ono što mi dušu mori! Da se ja to nisam počeo žaliti na Neriman? Ne, ne."*¹²

S obzirom na to da se još od djetinstva, za razliku od svojih sestara, u porodici identifikovala kao intelektualno naprednija, nije se osjećala inferiorno u odnosu na muškarce, niti ih je nastojala izbjegavati, kako bi to, inače, njezina rodna uloga zahtijevala. Baš naprotiv, iz Nerimaninih riječi, saznajemo da je Handan još kao mlada djevojka istupala po svojim stavovima, čineći tako da se i starija gospoda i uglednici pri posjetama gospodinu Džemalu, najprije zainteresuju za nju. Neriman, s druge strane, ostaje doslijedna ženskoj liniji svoje porodice koja odvajkada, što zbog uslovljenosti, što zbog stida i nepovjerenja u vlastiti intelekt, bježi od muškaraca.

To da se u tradicionalnim društvima žena u odnosu na svoj spol ponaša drukčije, te se sa suprotnim spolom natječe moguće je objasniti izrazom „suprotstavljanje na muški način“. Handanino nebjehanje od muškaraca, to što je razgovarala s očevim prijateljima u istoj prostoriji,

¹² „Güya Handan bir vatanpervermiş. Ona da inanmıyorum. Bu her şeyde ismi başa çıkan kadının içtimaiyatla, böyle şeylerle iştigali zannedersem bir süs olacak. Neyse, işte ondan dolayı bu mesut inzivamızda sizleri, benimle yaşayıp, köpürüp haykıracak çalışacak kardeşleri, erkek fikirleri arıyorum. Bir de bazen istiyorum ki Neriman bu sakit ve durgun tebessümünden, bana takdir ve muhabbet yollayan ebedî nazarlarından sıyrılsın, benim kendi haricinde alnımı gamlandırان çizgileri, ruhumu sarsan her şeyi parmakları arasın bulsun! Acaba Neriman'dan şikâyete mi başladım? Hayır hayır.“ *Handan*, str. 28.

što se natjecala s muškarcima, što je željela jednakost i to da sama bira bračnog partnera, u cijelosti je jedan izraz rodne pobune (Ergişi, 2013:1741,1742).

„Kada je došlo vrijeme da Handan bježi od muškaraca, ona, obično, nije bježala poput nas. Dok je moja tetka grozničavo grubo sklanjala svoju djecu od najstarijih prijatelja, čak i od rođaka, Handan je sjedila, razgovarala s većinom očevih prijatelja. Ipak, Handan ih je dobro razumjela. Sa svima je bila zaista dobra prijateljica. Bio je dio starije gospode kojima je postalo prirodno da pri dolasku kod gospodina Džemala, najprije upitaju za Handan. Kao da je Handan razumjela, živjela sve njihove nedosanjane snove, maštanja.“¹³

Promjena položaja žena u društvu, iznjedrila je dvije skupine žena. Na jednoj strani su žene intelektualke, koje uče i koje više od novina, usvajaju nove ideje. Na drugoj su žene koje su se degenerirale i koje samo formalno oponašaju ono što podrazumijeva biti vesterniziran. Neriman predstavlja ženu iz druge skupine, koja se sa zapadnom kulturom identificirala samo na formalnom nivou, čineći tako da u njezinom bračnom odnosu, intelekt žene iz prve skupine – Handan – bude razlogom Refik Džemalovog udaljavanja od nje. Oduševljenje Handaninom ličnošću Refik Džemal dijeli sa Neriman, tako joj indirektno poručujući da Handan nadomještava sve praznine u njihovom bračnom odnosu. Time čini da se ona osjeća još inferiornije i nedostatnije, jer je on, umjesto u njoj, prijatelja pronašao u Handan.

"Neriman, s Handan sam pričao o svemu. Pričali smo o svemu, o sociologiji koja tebe uspavljuje, o ekonomiji, o filozofiji, pa čak i o politici. Pred očima mi je polagano proletjela ženstvenost njezinih sjajnih očiju, njezine sjajne kose. Ugledao sam njezino nježno, bijelo poprsje. Samo sam znao da je ona, na jedan od mene jasniji i određeniji način, osjetila stvari koje sam godinama samo osjećao, a nisam uspijevaao izreći, i sve te

¹³ „Handan'in erkekten kaçmak zamanı geldiği vakit alelade, bizim gibi kaçmadı. Teyzem taassubun bütün şiddeti ile çocuklarını en eski dostlarından, hatta akrabadan kaçırırken Handan babasının birçok dostlarıyla hâlâ oturur, konuşurdu. Bunların çoğu ihtiyar ve muhterem adamlardı. Fakat Handan onları pek iyi anlardı; hepsiyle ayrı ayrı pek iyi dosttu. İhtiyar birtakım efendiler vardı ki, geldikleri zaman Cemal Bey'den evvel Handan Hanım'ı sormaları tabii bir hâl olmuştu. Sanki Handan bunların yaşanmış yaşanmamış bütün rüyalarını, hülyalarını anlamış, yaşamıştı.“
Handan, str. 48.

*stvari koje su u meni ostale nerazjašnjene - možeš li da povjeruješ- iz mene je to izvukla u rečeničnim slijedovima koji su se nizali jedan za drugim. Ovo je jako čudno Neriman... Um tvoje rodice i moj um u potpunosti su se poklopili i nasamo, kao dva bliska prijatelja, jedan drugome otvorili. Handan me razumjela bolje čak i od Servera i jadnog Nazima. Samo sam, samo sam osjećao da, dok u mojoj duši nema ničega osim ovakvog niza međusobno povezanih misli i osjećanja, u njezinoj duši ima ko zna koliko neistraženih dimenzija ličnosti, života, stvari koje ja neću saznati!*¹⁴

Budući da je svoj rodni identitet i bivanje ženom mjerila po tome u kolikoj mjeri nalikuje Handan, u trenutku kada uviđa da su se njezin muž Refik Džemal i Handan zblížili baš zbog onoga što ju razlikuje od Handan – zbog intelekta, i sama Neriman potvrđuje da je odavno izgubila svoje *ja* i da je spremna da zbog gubitka sebe, izazvanog pukim uvjerenjem da nije dovoljno umna, vlastitog muža prepusti nadmoćnijoj rodici. S druge strane, Refik Džemal je spreman pristati i na to da Handan uđe u njihov život kao treća osoba, ali osoba s atributom „partnerice po ubjeđenju“.

„' Neriman, zašto svoju rodicu ne upitaš i ne shvatiš?’, rekao sam.

- Refik, ona će reći kad bude htjela. Pretpostavljam da mi ne priča o svemu iz svog života, pošto ću ja to sve reći tebi. Možda joj je dosta svega, pa ne želi ni o čemu razgovarati. Husnu-paša je totalno ponižava. Ne znam šta će se desiti. Koliko je samo ovo tebe zabrinulo!

- Da, žao mi je tvoje jadne rodice, Neriman. - Da si barem ti, Refik, muž moje rodice. Bolje biste išli jedno uz drugoga.

¹⁴ „Handan'la her şey konuşuk Neriman. Senin uykunu getiren içtimaiyat, iktisat, felsefe ve hatta politika, her şey konuşuk. Yavaş yavaş gözümün önünden onun ziyadar gözlerinin, ziyadar saçlarının nisviyeti uçtu; narin, beyaz göğsünü görmez oldum. Yalnız biliyordum ki senelerden beri söylemediğim, yalnız hissettiğim şeyleri o benden daha vazih ve muayyen bir surette hissetmiş ve benim bütün bende müphem kalan bu şeylerimi -inanır mısın- benden birbirini takip eden birer cümle silsilesiyle çekip çıkarıyor. Bu çok acayip Neriman... Yegeninle dimağım tamamen anlaştı ve başbaşa en mahrem iki dost şekliyle birbirine açıldı. Hatta Handan beni Server ve zavallı Nâzım'dan bile çok iyi anladı. Yalnız, yalnız hissediyorum ki benim ruhumda bu şekilde bir silsile-i efkâr ve ihtisastan başka bir şey yokken onun dimağının arkasında, ruhunda bilmem daha şahsiyetinin nerelerinde meçhul fezalar, hayatlar, benim bilmeyeceğim şeyler var!“ *Handan*, str. 42.

- *Ne govori više takve stvari, Neriman. U svom životu ne mogu i ne želim zamisliti nikog drugog, osim tebe. Handan je za mene samo sestra, i to zaista bliska sestra!*

- *Znam, ali, pogledaj, ja ne mogu dosegnuti niti tvoj svjetonazor, niti tvoja osjećanja. Ona u tvojoj duši ne bi ostavila niti jednu prazninu.*

- *Ne budali, moja draga Neriman! Ne mora isključivo moja supruga biti ta koja će nadopunjavati dio mog svjetonazora, moje profesionalne preokupacije. To može biti i neko u svojstvu žene. Ionako Handan i ti jedna drugu nadopunjavate i upotpunjujete. Ona mi je sestra, partnerica po ubjeđenju, ti si moja voljena, žena kojoj pripada moj život, moje srce, moje si sve, moja prijateljica i ljubavnica!*¹⁵

Opis ženskih likova u turskoj književnosti tog perioda, često se razvijao po obrascu gdje ženski lik u trenutku ulaska u muškarčev život na njega ostavlja veliki utisak i mijenja ga u potpunosti. Nakon određenog momenta žena počinje motivirati sve postupke muškarca. U romanu *Handan*, muškarac, iako oženjen drugom ženom, potpuno mijenja svoj život, nakon što upozna idealnu ženu (Günaydın, 2012). On biva promijenjen do mjere da je spreman u svoj brak pustiti još jednu osobu pored svoje supruge. U jednom od pisama prijatelju Serveru, Refik Džemal potvrđuje da je pristao da svoj brak dijeli s Handan, na način da ona nadomješta sve intelektualne i duhovne potrebe koje ne može zadovoljiti u odnosu s Neriman.

¹⁵ „Niçin yeğenine sorup anlamıyorsun, Neriman?“, dedim.

O istediği vakit söyler, Refik. Zannedersem her şeyi sana söylerim diye eskisi gibi hayatının her köşesini bana açmıyor. Belki de canından bıkmış, bir şeyden bahsetmek istemiyor. Hüsnü Paşa bütün manasıyla azdı. Bilmem ne olacak. Ne kadar meşgul etti bu mesele seni!

-Evet, zavallı yeğenine acıyorum, Neriman.

-Refik, keşke sen Handan'ın kocası olaydın, birbirinize daha uyardınız.

- Bir daha böyle şey söyleme, Neriman. Hayatıma senden başka arkadaş tasavvur edemem ve istemem. Handan bence yalnız bir kardeş, hem pek samimi bir kardeş!..

-Biliyorum ama, bak senin ne efkârını, ne de hislerini dolduramıyorum. O senin ruhunda hiç boş yer bırakmayacaktı.

-Budala olma Neriman'cığım! Efkarımı, ihtisasatimin bir kısmını tatmin etmek için mutlaka karım olması lazım değil. Bir kadın sıfatıyla da o olur. Zaten Handan' la sen birbirinizi ikmal ve itmam ediyorsunuz. O efkarımın kardeşi, eşi; sen, sevgilim, hayatıma, kalbime hakim kadın, her şeyim, arkadaşım ve sevgilim!“ *Handan*, str. 124.

„Ne brini, moja odanost, moja ljubav prema Neriman, uopće se nije smanjila. Štaviše, povećala se. Sedam-osam mjeseci nakon što smo se uzeli, ljutio sam se zbog praznine koja moju dušu i intelekt nije mogla zadovoljiti, udaljivao se od nje. Sada tu prazninu ispunjava Handan, zadovoljava duhovne potrebe pred kojim se Neriman povukla.“¹⁶

Nakon tri mjeseca intenzivnog druženja s Handan, Refik Džemal potvrđuje da je ona po svojoj osobnosti i identitetu žene intelektualke, baš ono što mu je potrebno kao intelektualcu. Željani intelektualnog poticaja i dubokih razgovora, koji bi mu u život unijeli svježinu i raznolikost, radostan je zbog činjenice da je sve to našao u Handan. Prevelik kontrast na intelektualnom polju između Handan i Neriman učinit će da mu Neriman, iako draga i voljena, postane nezanimljiva i dosadna, budući da se čvrsto identificirala s ulogom majke, supruge i domaćice, ne trudeći se da nešto kod sebe promijeni. U isto vrijeme, nije ni slutio da i Neriman, zbog svoje nemogućnosti da se vidi dostatnom, proživljava vlastitu krizu rodnog identiteta u ulozi njegove supruge.

„Koliko izvrsna stvorenja su žene, koliko u njihovoj duši ima posebnih mjesta za koliko mnogo različitih stvari. To je jedna katastrofa za nas jadne muškarce. Ipak, ne treba biti nezahvalan, Neriman uopće nije takva. Znam da u njezinoj duši nema mjesta ni za šta drugo, osim mene, Nazima i njezine drage rodice Handan. Kad sam kod tog mjesta, kako bih rekao, jadona Neriman! Sjedeći stalno na jednom mjestu, čovjeku ponekad bude dosadno. Handan ti, pak, uprkos svojoj čvrstoj odanosti u ljubavi, koja se nikome ne dokazuje, može život ispuniti toliko raznolikim stvarima! Mislim da ovo naše tromjesečno druženje, prijateljstvo njoj zaista mnogo znači.“¹⁷

¹⁶ „Merak etme, Neriman'a merbutiyetim, muhabbetim hiç eksilmedi. Bilakis arttı. İzdivacımızdan yedi-sekiz ay sonra, onda ruhumu ve efkârımı tatmin etmeyen boşluklardan titizleniyor, kendisinden uzaklaşıyordum. Şimdi o boş yerleri Handan dolduruyor, Neriman'in biraktığı manevî ihtiyaçlar doluyor, hatta taşıyor.“ *Handan*, str. 148.

¹⁷ „Kadınlar ne acayip mahlûklar, ruhlarında ne çok muhtelif şeyler için ayrı ayrı yerler var. Biz zavallı erkekler için bu bir felaket. Fakat nankör olmamalı, Neriman hiç öyle değildir. Bilirim ki onun ruhunda benden, Nâzım'dan ve sevgili yeğeni Handan'dan başka hiçbir şey için yer yoktur. Yalnız bu yer, nasıl söyleyeyim, zavallı Neriman! Bu yerde otura otura insan bazen sıkılıyor. Handan ise kökü kazınmaz, hiçbir şeye kanmaz vefalarına rağmen o kadar muhtelif şeylerle hayatını doldurabiliyor ki! Ben bu üç aylık dostluğumuz, arkadaşlığımız onun hayatında epeyce yer tuttu zannediyordum.“ *Handan*, str. 167.

Obrazovane žene koje se u romanima razlikuju od ostalih likova, po svom nauku, svojoj kulturi, odijevaju, karakteru ili ponašanju, također bivaju primorane da se u vlastitom domu ili kući u koju dođu u svojstvu supruge, povinuju hijerarhiji muško-ženskih odnosa. Onda kada bi ispunile uloge koje im nalaže društvo, bivale su dočekane pozitivno, kako u vlastitim obiteljima, tako i u braku. One, pak, koje su zajedno sa svojim muževima odlučile postupati drukčije i dovesti u pitanje postojeća pravila bračnog odnosa, bile su izložene kritici (Şeker, 2017).

Na primjeru bračnog odnosa Handan i slobodoumnog i prozapadno orijentiranog Husnu-paše ta se pravila krše, i to ponajviše u pogledu sloboda koji ona kao žena uživa. Budući da je u osmanskome patrijarhalnom društvu žena smatrana spolom koji mora biti pod zaštitom muškarca i kojoj ne priliči ni da se kreće sama, a još manje da samopouzdanim stavom pokaže svoju samosvjesnost i snagu, Refik Džemalu, kao muškarcu odgojenom u takvoj tradiciji, bilo je teško pojmiti Handan, odnosno, pojmiti je kao bračnu partnericu koja iskače iz preodređene rodne uloge i rodnog identiteta i bira za sebe drugi put, uz podršku svog partnera.

"Muž će je odvesti u Italiju i tamo ostaviti. Kako se može ostaviti jedna žena od 23-24 godine, naročito jedna Turkinja! Prije svega, Husnu-paša, to nezainteresovano i samodopadljivo stvorenje, siguran sam da, uopće, ne pazi dobro svoju suprugu. A Handan ima odgovornost i samopouzdanje neuobičajeno za ženu tih godina, da mi takva priroda kod jedne mlade žene budi poriv za pobunom i sažaljenjem. Žene su stalno krhke, trebalo bi da budu pod sigurnom zaštitom, zar ne, Neriman?"¹⁸

Bračni odnos Handan i Husnu-paše, nailazi na otpor i negodovanje Refika Džemala, jer se temeljio na slobodnijem ophođenju supružnika. Njihov odnos, možda, na Zapadu, gdje su živjeli i čije su obrasce ponašanja poprimili, ne bi bilo neuobičajan. Međutim, u očima Istočnjaka kojeg je dotaknula modernizacija tog vremena, ali ga nije u potpunosti promijenila, naročito u odnosu prema suprotnom spolu, Handan i njen muž su bili neumjesni i nepristojni. Narušavajući kodeks

¹⁸ „Kocası onu İtalya'ya götürüp bırakacak, dönecekmiş. Buna aklım ermedi. Nasıl yirmi üç yirmi dört yaşında bir kadın yalnız bırakılır, hususiyle bir Türk kadını! Hele Hüsnü Paşa, bu lakayıt ve mütekebbir mahluk, eminim ki hiç de karısına iyi bakmıyor. Handan da, o yaşında bir kadında olması lazım gelmeyen bir kendine güveniş, bir kendi kendinden mesul tavrı var ki, bir genç kadında bu hal bana hem isyan hissi veriyor, hem de acımak! Kadınlar daima rakik, emin bir himaye altında olmalıdırlar, değil mi Neriman?“ *Handan*, str. 40.

pristojnog u odnosu, pozicionirali su se kao oni koji odskaču od rodne uloge muškarca i žene u braku, tada prihvatljive u osmanskome društvu.

*"Husnu-paša je zašutio nakon prvih pet-šest rečenica. Gledao je u Handan sa sjajem u očima, s kojim bi tokom dana promatrao mlade gospođice. To je bio odvratan pogled. Taj mi se pogled, uopće, nije sviđao. Nije mi se nikako, nikako sviđao taj pohotni sjaj u očima ovog banalnog čovjeka, koji se činio nemaran prema svojoj supruzi. Osjetio sam da je na Handan gledao kao na neku vočku, na neki cvijet koji bi se u lijepim i gladnim trenucima pojeo, mirisao, a u drugim trenucima bio zanemaren. Handan je, kao da ne vidi taj pogled, razgovarala sa mnom."*¹⁹

Početno čuđenje, a potom i otpor, pretvorit će se u ljutnju Refika Džemala na Handan i Husnu-pašu.

*„Handan je dugo vremena pričala s hladnim plamenom pronicljivosti u svojim očima, kao da nije zainteresovana ni za šta. No, najednom sam ugledao i iznenadio se: Dok je ova malena i hladna glava pričala o filozofiji, prsti njezinih ruku – pretpostavljam da su mekani – svojim mesnatim, nježnim vrhovima gladili su usne Husnu-paše. Nije ostalo ništa drugo do oprostiti se od ovih supružnika, koji su sada ovako iskazivali svoju ljubav. U sebi bijesan i na Handan, i na Husnu-pašu, oprostio sam se i izišao. Neću ih više vidati. Ne volim ženu koja je toliko promjenjiva. Možda je pretvaranje i to da Handan ovako uživa u nauci, u ozbiljnim stvarima, a možda i nije. Ko zna?“*²⁰

¹⁹ „Hüsni Paşa ilk beş altı cümleden sonra sustu. Gözlerinde gündüz renkli matmazellere bakan zıya ile Handan'a bakıyor. Bu fena bir nazar Neriman, bu nazarı hiç sevmedim. Alelaide, karısına lakayıt görünen bu adamın gözündeki bu muhteris ziyayı hiç, hiç sevmedim. Hissettim ki o Handan'a güzel ve iştihaamiz dakikalarında yenecek, koklanacak ve başka zamanlar ihmal edilecek bir meyve, bir çiçek gibi bakıyordu. Handan o nazarı görmüyor gibi benimle konuşuyordu.“ *Handan*, str. 41-42

²⁰ „Handan uzun müddet bir nüvazişe bigâne gibi, gözlerindeki serin dimağ-ı şule ile konuştu. Fakat birdenbire gördüm ve şaşım: Bu küçük ve serin başı felsefe konuşurken eli parmaklarının -yumuşak olduğunu tahmin ettiğim- etli ince uçlarıyla sakit ve gizli, Hüsni Paşa'nın dudaklarını okşuyordu. Artık muhabbetlerini böyle teşhir eden bu karı kocaya vedadan başka bir çare kalmadı. Handan'a da, Hüsni Paşa'ya da içimde bir hiddetle veda ettim, çıktım.

Još jedan aspekt na kojem su žene gradile svoj identitet u periodu modernizacije Osmanskog carstva bio je stil oblačenja. Kada govori o tradicionalnim i evropskim karakteristikama žena, Halide Edip to čini kroz opise i vanjski izgled. Naročito dok opisuje te prilike, književnica pokušava da stvori model žene koji bi mogao izazvati društvo na reakciju, te biti model žene koja bi u tim duštvenim uslovima bila idealna (Titek, 2019:10). *Alafranka* djevojke pratile su trendove Zapada i trudile se s njima ići ukorak. Kao takve, isto su činile i Handan i Neriman. Ipak, po stupanju u brak, nakon što je postala majka, Neriman odlučuje da, identificirajući se s ulogom majke, svojoj novoj ulozi prilagodi i svoj odjevni izbor. Suprotno njoj, Handan se u svom stilu oblačenju izražava slobodno, te kao slobodna žena koja se izdaje za intelektualku i slobodoumnicu, bira slobodu i na tom polju.

„Otkako je stigla u London, Handan je po prvi put, u ime te večeri, obukla nešto dekoltirano. Po meni je bilo malo previše otvoreno, ali je ona s bogatim dekolteom, sa svojom valovitom kosom poput svile koja se spuštala do ispod brade, skupljenom u splet ukrašen perlama na golom potiljku blistave vlasi, sa svojim očima koje su sijale svjetlošću i svojim nasmiješenim usnama, bila žena koja je već koliko dugo vremena ličila na zgusnutu i mirnu sjenu i koja se sad u potpunosti promijenila. Moja Neriman je, po običaju, obukla dugi kućni ogrtač koji nosi svaki dan otkako je postala majka.“²¹

Razlika u oblačenju, u držanju, u govoru i pristupu učinila je da i posmatrači sa strane i neko ko im nije blizak, u ovom slučaju Refik Džemalov prijatelj Server, doživljavaju Handan na jedan, a Neriman na drugi način, samo zato što su se drukčije pozicionirale i definisale u društvu i braku. Handan je tako važila za samodopadljivu i nepristojnu, a Neriman za ženu dobrog srca koja svima izlazi ususret i trudi se, uz ljubazan pristup, svakome ugoditi.

Şükür, yarın erken gideceğim. Onları bir daha görmeyeceğim. Bu kadar değişen bir kadını sevmem. Handan'ın belki böyle ilimden, ciddi şeylerden lezzet alır görünmesi de sahte, belki de değil, kim bilir?“ *Handan*, str. 43.

²¹ „Handan Londra'ya geldi geleli ilk defa olarak o akşam için dekolte giymişti. Zannimca biraz fazla açık, fakat zengin bir dekolte, rengin saçları çıplak ensesi üstünde incili bir tarakta perişan toplanmış, şakaklarına inen ipek dalgalı saçlarıyla, ziya ile yanan gözleri ve mütebessim dudakları ile ne kadar zamandır koyu ve sakit bir gölgeye benzeyen kadın tamamen değişmişti. Benim Neriman bermutad, ana oldu olalı her günkü düşük ropdöşambrini giymişti.“ *Handan*, str. 110-111

„Gospođa Neriman se, sa svom svojom skromnošću poput anđela, željela ponijeti ljubazno. Ipak, jasno je da je razmažena i nepristojna Handan ta koja je u vašoj familiji zadužena za goste! U očima Husnu-paše bilo je nečega zadovoljnog i pobjedonosnog, zbog toga što je njegova supruga bila drska. Sa mnom je zaista neotesano tjerao šalu. Gospođi Neriman je dozlogrdilo, pocrvenjela je. Ja sam, pak, izišao, ne mogavši da izdržim niti jednu minutu više i zadržim pristojnost. Upravu si Refik, Handan je loša, zaista loša. Evo godinama me niko nije toliko iznervirao.“²²

Glavni cilj žena u osmanskome društvu u periodu modernizacije bilo je to da učestvuju na putu „napretka“ koji su otvorili muškarci iz prethodne generacije, te su, stoga, morale da evoluiraju i stasaju kao „novi ljudi“ tako što će povratiti svoj identitet slobodne žene. Žene su željele da budu prisutne u svakodnevnom životu, u štampi, u zakonodavstvu koje se počelo iznova krojiti, u političkom i u svijetu ideja (Günaydın, 2012:71). Međutim, odnos muškog dijela osmanskog društva prema osmanskim ženama koje su, u periodu Abdulhamidove vladavine, pa i ranije, imale snage da sebi pronađu mjesto u društvu i sruše barijere koje im postavlja društveno uslovljena rodna uloga i identitet, koje su se usudile postaviti se drugačije, po cijenu da svojim odlukama razočaraju njima bliske osobe, bio je prepun osude, odbacivanja i netrpeljivosti. O tome svjedoče i riječi Refik Džemala upućene Serveru, u kojima on najprije o Handan, a potom i o svim naprednim i osviještenim ženama govori u mizogenom tonu, nazivajući je/ih ukrasom i destruktivnim bićima. Njegove riječi nisu se odnosile na Neriman, budući da ona nije istupala iz svoje rodne uloge, već je ostala doslijedna kodeksima prihvatljivog i odobranog za ženu u patrijarhalnom društvu.

„Može li se, uopće, oprostiti to što je, samo zbog svoje sebičnosti, zbog sumnje da mu njezino maleno tijelo nije dovoljno ljupko, uništila Nazimu život koji je, nakon

²² „Neriman Hanım, senin nazik ve iyi kalpli karın, elinde bir çocuk esvabıyla meşguldü. Karşısında Handan bir koltuğa oturmuş, kolları başının altında, küstah ve kendini beğenmiş tavrıyla oturuyordu. Neriman Hanım bir melek, bütün sadeliği ile nazik davranmak istedi. Fakat belli ki sizin familyada misafirleri idare eden, şımarık ve terbiyesiz Handan! Hüsnü Paşa'nın gözlerinde karısının küstahlığından memnun ve muzaffer bir şey vardı. Benimle kaba kaba alay etti; Neriman Hanım sıkıldı, kızardı. Ben de terbiyemi bozamayacağım dakikadan bir an daha fazla durmayarak çıktım. Hakkın var, Refik, Handan fena, pek fena. Seneler var ki kimse benim bu kadar sinirime dokunmadı.“
Handan, str. 102-103

*djetinjstva koje je proteklo s toliko brižnosti, lijepih osjećanja i čistote, bio čestit i uzvišen? Ja proklinjem Handan skoro koliko i život koji je Nazim proživio u zatvoru. Sve i jedna žena je beskrajno psihički bolesna, sve i jedna je jedno ništa, obični ukras. Iako godinama iznose teoriju feminizma, s ciljem da muškarcima budu prijateljice po duši i ubjeđenju, one su te koje ruše sve ono čisto i nevino! Ne znam, Handanin život je kod mene probudio osjećaj mržnje prema drugim ženama. Ipak, naravno da sve to neću reći Neriman. Čemu da se rastužuje Neriman, skromna, nježna Neriman!*²³

Dok je Neriman osjećala krizu identiteta stalno se upoređujući sa svojom rodicom, i Handan je isto proživljavala poredeći se s ljubavnicama Husnu-paše. Njegov svjetonazor i imidž naprednog čovjeka sa Zapada, koji je vidio svijet i njegove mogućnosti, poticali su ga da živi život ne vezujući se samo za jednu ženu, već za one koje mu u trenutku odgovaraju. Zbog takvog njegovog stava Handan je duboko patila i osjećala se poniženo kao žena.

„–Hoćete li večeras ovdje ostati? Zaista čudno! A čemu to? Znaš li da mi je dosta više tvoje ljubomore, Handan. Čovjek bi se zamislio kad te i budala od Refika Džemala smatra uobraženom i ravnodušnom. Konačno, daj se pogledaj u to svoje lice. Kosa ti je i dalje raščupana.

Handan je bila tiha, neodlučna. Nisam čuo šta je govorila.

- Lijepa moja, gdje si vidjela to da se jedan muškarac veže samo za jednu ženu? Bilo kako bilo, ja nisam taj muškarac, gospođo. Da, idem, ali ne k Juliette.

- Šta imam ja s tim? Idi s kim hoćeš. Zar da budem ljubomorna, nakon što ti odeš? Makar to bile sve najotmjenije žene svijeta, nisam ljubomorna.

²³ „O kadar itina ile, bütün güzel hisler ve temiz adımlarla geçen bir çocukluktan sonra temiz ve yüksek Nâzım'ın hayatını sırf hodbinliği, küçük vücudu kâfi sevilmiyor evhamı ile yıkması affedilir mi hiç? Ben âdeta Nâzım'ın hapishanedeki hayatını yaşamış kadar Handan'a lanet ediyorum. Kadınlar ebedî birer cümle-i asabiye, birer hiç, birer süs! Erkeklere ruh ve fikir arkadaşı olmak iddiasıyla senelerce feminizm davası çıkardıkları halde, her temiz ve saf şeyi yıkan muhripler! Bilmem, Handan'ın hayatı bende başka kadınlara karşı bile azıcık husumet yaptı. Fakat tabii bunları Neriman'a söylemeyeceğim. Ne lazım Neriman üzülün, sade, müşfik Neriman!“ *Handan*, str. 99.

- *A zašto ti onda drhti glas, što ti teku suze? - Zato što sam ljuta. Ponižavaš me kao neku krpu. Hoću li otići? Da, idem na selo. Ako hoćeš poći, ako nećeš ostani!*²⁴

Dok je Refik Džemal oduševljen moralnošću i intelektom Handan, Husnu-paša je jednako okupiran njenom ženstvenošću. Zanimljivo je da svi intelektualni ženski likovi u djelima Halide Edip Adivar nisu naročito lijepe žene. Odmakom od ugodne ženske vanjštine književnica stavlja naglasak na važnost intelekta kao onoga što će jednu ženu uzdignuti.

*„Ne, gospođo, ne možete narediti da se udjeljuju komplimenti za nešto što je neuredno. Ali ti, Handan. Ti nisi žena. Tvoje srce je jedna provalija. Da ja svaki svoj sekund tebi posvetim i da se svi, svi oni oko tebe, ispruže onamo gdje ti kročiš, to ne bi bilo dovoljno. Jesi li razumjela, ženo? Ne bi bilo dovoljno. Ljubav, pažnja, prijateljstvo, šta god da ti se pruži, to iz tvog srca isteče poput nekog potoka koji prodre iz zemlje. Nisam ja sebičan, ti si!*²⁵

U romanu se kritizira to što su muškarci promatrali ženu kao objekat, npr. Nazim kao sredstvo za postizanje cilja, a Husnu-paša samo kao „fetiš“ (Günaydın, 2012:226). Kao udaljeni promatrač,

²⁴ „-Bu akşam burada mı kalacaksınız? Pek tuhaf!

- Niçin acaba? Bilir misin, artık kıskançlığından bıktım, Handan. Bir de seni budala Refik Cemal pürüzamet ve lakayıt görürken adam zanneder. Hele bir kere şu yüzüne bak. Saçların hâlâ karmakarışık.

Handan kesik, mütereddit, ne söylüyor, işitmiyordum.

- Bir erkek, bir kadına münhasıran bağlansın, bunu nerede gördün, güzelim? Herhalde o erkek ben değilim, Hanımefendi. Gidiyorum, evet, hem Juliette'e değil.

- Neme lazım? Kiminle istersen. Gittikten sonra kıskanmak, öyle mi? Pek acayip bütün dünya kadınları olsa kıskanmam.

- Ya, sesin titriyor, gözlerinden yaşlar akıyor, o neye?

-Hiddetimden. Bir paçavra gibi beni tahkir ediyorsun. Gitmek mi? Evet, köye gidiyorum. İstersen gel, istersen kal!“
Handan, str. 116.

²⁵ „Yok, hanımefendi, mülevves bir şeye iltifat buyurmazsınız. Fakat sen, Handan. (Haykırarak) Kadın değil, kalbin bir kuyu; ben, her saniyemi sana hasretsem ve herkes, etrafındakiler bastığım yerde başlarını koyup geberseler yetişmez anladın mı, kadın? Yetişmez. Sana aşk, muhabbet, dostluk, ne verilse altından sızan bir kuyu gibi kalbinden akar gider. Hodkâm ben değil, sen!“ *Handan*, str. 117.

Refik Džemal je imao priliku da uvidi Handaninu patnju. Ona je svoj život podredila ciljevima drugih koji su joj tražili da bude onakva kakvom je oni žele, da izgubi vlastiti identitet, kako bi udovoljila njima. Vidio je da ju je gubitak identiteta i nemogućnost spoznaje vlastitih vrijednosti učinio nemoćnom i koštao gubitka uma. Konačno je tada spoznao da je i njegov prijatelj, pokojni Nazim, imao udjela u tome, a da je njezinu patnju nakon Nazima Husnu-paša samo produbio.

„Njezine velike oči, kroz boje koje su poprimale od ovog beskrajnog zelenila, ublažavale su silinu patnje u njezinoj duši, nabacile tešku i sjetnu tugu. Koliko je samo to ličilo na žal jedne umrle, velike i nesretne duše, koji vječno hodi zemljom u obliku boje, svjetlosti i melodije. Po prvi put je nešto u mojoj duši sažalijevalo Handan. Naljutio sam se na sve one koji su u životu ove neshvaćene, usamljene, male žene postavljali svoje prohtjeve. Šta je to čak i ubogi Nazim htio od ove žene? Htio je vidjeti kao pukog socijalistu, kao jedan cilj, kao jedan um koji će raditi u svrhu jedne teorije, kao jednu mašinu. Međutim, ova mala žena puna života imala je pravo da voli i bude voljena, pravo na to da se dođe u kontakt sa njezinom ljudskom, slabašnom, ali velikom dušom. Zatim je Husnu-paša, u vrijeme kada je ona psihički oboljela, želio da njome zavlada, ne prodirući u njezino srce. Previdio je ono nešto kod nje zaista vrijedno, njezino srce, srce koje je kucalo da bi voljelo, živjelo, da bi se ponovo ispunilo. To jadno srce koje je željelo živjeti, uzaludno se stalno upinjući i radeći poput neke mašine, bilo je na ivici da se istroši, umori, čak i da se slomi.“²⁶

²⁶ „Büyük gözleri bu nihayetsiz yeşillerden aldığı renklerle ruhundaki ıstırabın şiddetini yumuşatmış, ağır ve hazin bir keder koymuştu. Bu, kendisi ölmüş bir büyük ve bedbaht ruhun yeryüzünde renk, ziya ve ahenk şeklinde ebediyen dolaşan bir elemine ne kadar benziyordu. İlk defa olarak ruhumda bir şey Handan'a acıdı. Bu anlaşılmaz, yalnız, küçük kadının hayatına kendi hodkâm arzularını koyanlara hiddet ettim. Zavallı Nâzım bile bu kadından ne istemişti? Onu kuru bir sosyalist, bir maksat, bir nazariye için çalışacak bir dimağ, bir makine görmek istemişti. Halbuki bu küçük, pürhayat kadında sevmek ve sevilmek için, beşeri, zayıf, fakat büyük ruh temasları için bir hak vardı. Sonra Hüsni Paşa belki onun cümle-i asabiyesinde, kalbine girmeden hükmetmek is temiş, onun belki pek kıymetli bir şeyini, kalbini yine sevmek, yaşamak, dolmak için çarpınan kalbini görmeden geçmiş idi. O zavallı yaşamak isteyen kalp beyhude işleyen bir makine gibi çarpına çarpına, işleye işleye yıpranıp, yorulup belki de kırılacaktı.“ *Handan*, str. 119.

Kako vidimo iz Handaninih riječi, ona je osjećala bol kad ju je napustio Husnu-paša. Bol je, međutim, rezultat, ne samo njegovog odlaska već i toga da je Handan napustila samu sebe. Mislila je da će napuštanjem onoga ko ona zaista jeste i preuzimanjem uloge žene spremne da žrtvuje sve, uključujući i vlastiti identitet, zadobiti njegovu ljubav i odobravanje. Dok je nastojala da se u potpunosti sjedini s njim, on ju je odbacio, što će konačno rezultirati njezinim samoodbacivanjem.

„Mislila sam da ću, na ovom trnovitom i bolnom putu svog života, uprkos svemu, dalje nastaviti držeći ruku u istoj ruci i glavu oslonjenu na isto rame. A koliko sam beskrajskih, strašno bijednih, ali u isto vrijeme uzvišenih žrtava podnijela, da ne izgubim prijatelja s kojim sam zajedno kročila ovim putem. Sve sam dala da bih te sačuvala, darove svoje duše, svoju ženstvenost, nježnost, blagost, oprost, čak i ono što je loše, svoje patnje i suze, pa i osjećanja kojima ljudi možda još uvijek nisu dali ime. A potom i svoje tijelo. Moje tijelo bilo je samo tvoje. Sad, dok gledam za tobom, vidim kako s tobom odlazi moja ličnost skupljena kao neka beskrajsna gomila. Može li moja duša još jednom da se žrtvuje, da osjeća? Zar je moje tijelo spremno da se tako da, do svog posljednjeg atoma? Odlaziš zajedno s njim, moj druže. Ostavio si ženu koju si sjedinio sa svojim postojanjem i odlaziš. Odlaziš za nekom lutkom, za nekom prolaznom, tjelesnom strašću, i dok odlaziš, odnosiš mene sa sobom.“²⁷

Nakon što je uvidjela da je jedini koji je razumije i voli bio Refik Džemal, Handan počinje da se osjeća bezvrijedno i nedostavno kao žena u odnosu na Neriman, koju je mučilo isto to osjećanje.

²⁷ „Hayatımın bu dikenli ve fena yolunda, her şeye rağmen, aynı el içinde elim, aynı kola dayanmış başımla geçip gideceğim zannediyordum. Ve bu yola kendisiyle beraber girdiğim arkadaşı kaybetmemek için ne uzun, ne uzun, ne sefil ve aynı zamanda ne ulvî fedakârlıklara katlandım! Ruhumun bir kabiliyeti, kadınlığı, şefkati, rikkati, affı, hatta fenalıkları, isyanları ve gözyaşları, hatta belki insanların henüz isim koymadığı hisleri, hiçbir şeyi var mıdır ki seni muhafaza etmek için bezletmiş olmayayım? Sonra, vücudum da. Vücudum da o kadar senindi ki. Şimdi senin arkandan bakarken bütün bu müthiş, nihayetsiz bir yekûn gibi birikmiş benliğimin seninle beraber gittiğini görüyorum. Bir daha kabil midir ki ruhum o fedakârlığı, o tahassüs kabiliyetini, o hazineleri bezletsin? Vücudum mümkün müdür ki kendisini son zerresine kadar öyle versin? Bununla beraber gidiyorsun, dostum. Mevcudiyetine karıştırdığın kadını bıraktın, gidiyor sun; bir kukla arkasından, geçici ve maddî bir ihtiras arkasından gidiyorsun ve giderken beni, benliğimi götürüyorsun.“ *Handan*, str. 136.

Identitet snažne žene koji je toliko dugo gradila, a koji je bio uzdrman nesarom Husnu-paše, u potpunosti se srušio u susretu s Neriman, rodicom koja živi u sretnom braku s mužem koji za nju ima sluha, iako se karakterno ne poklapaju.

„Sretnica Neriman! Ima li ijedne žene da je sretna kao ona? Takve ne može biti, zar ne? Zato što nijedna nije imala životnog druga da je vjeran, dobar i blag koliko Refik Džemal. Ti ćeš se, možda, ponovo naljutiti dok budeš čitao ove redove, možda ćeš ponovo pogrešno da protumačiš ovo moje iskreno i oduševljeno uvažavanje. Kako god učinio, Husnu, više ništa neće uspjeti da otkloni ovo teško beznade, ovu beskrajnu izmorenost u mom srcu, pa došao čak i ti sam. Shvataš li? Koliko dugo vremena već, tvoji povraci meni više ne donose sreću, mir. Ne vjerujem da ću čak i u grobu, u grobu u kojem ćemo zajedno ležati, osjetiti taj vječni mir i spokoj. Zidovi koje su sagradila strana maštanja, a koje si umetnuo između nas, toliko su debeli da kada bih svojom glavom i srcem onamo udarila, oni bi se srušili, ali ne i tebe pokazali! Da nije možda ono iza zida jedno ništa, jedna praznina, i je li to ona oduvijek i bila?“²⁸

Iako je odlučan u stavu da je voli, Husnu-paša Handan jasno daje do znanja da je problem u tome što ona, po svojoj prirodi, nije žena koja mu može pružiti spokoj, kao što to čine žene sa Zapada. Šemseddin Sami, tanzimatski književnik, u svojim tekstovima nastoji protumačiti raširenu pojavu u osmanskome društvu gdje jedan muškarac ima vezu sa više žena, osim one s kojom je u braku. Po njemu, muškarac se ženi iz dva sveta razloga. Prvi razlog je „ljubav“, a drugi, njegova „želja za porodicom“. Ipak, uprkos brojnim vanbračnim vezama, on je i dalje zaljubljen samo u jednu ženu, a to je njegova supruga (Akdaş, Kahraman, 2015:36). Tako posmatrajući stvari, Husnu-paša biva primjer tipičnog osmanskog muškarca.

²⁸ „Mesut Neriman! Onun kadar yavaşça mesut kadın acaba hiç olmuş mudur? Olamaz, değil mi? Çünkü Refik Cemal kadar vefakâr, temiz ve müşfik bir hayat arkadaşı kimsenin olmamıştır. Sen bu satırları okurken belki yine kızarsın, yine belki bu saf ve ulvî takdirimi sû-i tefsir edersen. Ne edersen et Hüsni, artık kalbimde ki bu koyu yeisi, bu ebedî yorgunluğu hiçbir şey gidermeyecek, hatta sen bile gelsen, anladın mı? Ne kadar zaman var ki senin avdetlerin bile artık bana bir saadet, bir sükûnet getiriyor. Zannetmiyorum ki, mezarda, seninle beraber yatacağımız mezarda bile sen benim, ebediyen benim oldun diye o ebedî huzur ve sükûneti duyayım! Aramıza soktuğun yabancı hayallerin ördüğü duvarlar o kadar kalın ki, başım ve kalbim oraya çarparak parçalansa onlar yine yıkılıp seni göstermeyecek! Acaba bu duvarın arkası bir hiç, bir boş mu ve daima boş mu idi?“ *Handan*, 137-138

„Ti si dobra žena, ali mnogo si plahovita i silovita. Od dana kad sam od tebe rastao, uvjeravam te, opijen sam svojom slobodom, svojom srećom. Ali, nemoj iz ovoga da zaključiš nešto poput toga da te ne volim. Ne, naprotiv, volim te. Volim te, pa makar sam bio učinio sve da te ne volim. Mislio sam da ćeš mi dosaditi, čak i ako svaku moju želju, svaki moj užitak budeš ispunjavala pokorno i pomirljivo poput nekog roba. I to si učinila, a opet nisam prestao da te volim. Ipak, kako bih rekao... Smatram da je za mene i tebe zajednički život jedna greška, smatram te sebi vječno stranom. Ovo osjećanje neće iščeznuti, makar umrla za mene. U trenucima najvećeg sklada, gledala si me visoka, a to me činilo zlovoljnim, od toga sam ludio. Uvjeravam te da mi neka druga žena ne pruža čak ni tjelesni užitak koji mi ti, u potpunosti, pružaš. Međutim, te druge žene bliže su mojoj naravi, bliže meni. Pored njih ne osjećam ovaj nespokoj otuđenosti, ne uznemiravam se.“²⁹

To da se ne odriče svoj supruge, Husnu-paša podcrtava i ljubavnici Juliette, naglašavajući joj pred Serverom da se Handan ne može porediti ni sa kojom ženom sa Zapada.

- Sigurno nije otmjena, sigurna sam da nije.

Ja sam sada bio prisiljen od Husnu-paše zatražiti da mi pritekne u pomoć. Izraz lica kod Husnu-paše nije se promijenio. Ima čudni, uporni smiješak. Skoro da je to bio signal za opasnost. Nadovezao se:

- Zar nije otmjena, madam? Da se na jednom mjestu skupi sva otmjenost francuske žene, ona nije ni blizu njezine prirodne otmjenosti.

²⁹ „Sen iyi bir kadınsın, fakat çok hırçın ve müstebitsin. Senden ayrıldığım günden beri temin ederim ki hürriyetimden, saadetimden sarhoşum. Fakat bundan seni sevmiyorum gibi bir şeyler çıkarma, azizem. Hayır, seviyorum. Ve sevmemek için her şeyi yapmış olduğum halde seviyorum. Hatta sen mutlak ve munis bir esir gibi her arzumu, her zevkimi yerine getirsen senden bıkarım diye düşündüm. Onu da yaptın, yine sevmekten kalmadım. Fakat nasıl söyleyeyim? Seninle benim için müşterek hayat bir hata; seni kendime karşı daima bir yabancı buluyorum; benim için ölsen bile bu his zail olmuyor. Sende bana en mütevazı dakikalarında yüksekten bir bakış var ki bu beni titizlendiriyor, çıldırıyor. Seni temin ederim ki senin verdiğin sırf maddi zevki bile başka bir kadın bana veremiyor. Fakat o başka kadınlar meşrebime daha yakın, bana daha yakın. Yanlarında bu yabancılık ezasını duymuyorum, hırçınlanmıyorum.“ *Handan*, str. 142.

Juliette se naljutila. Međutim, pošto je dobro poznao njezinu ćud, Husnu-paša nije mogao ići dalje od toga. Uprkos tome, nastavila je:

- Onda je ružna. Zar ćeš i to poreći?

- Za mene je moja supruga najljepša žena na svijetu, madam.“ 109.

U pismu za Husnu-pašu, Handan mu govori da je ubjeđenje kojim se vodila to da žena kao biće, i u duhovnom i u fizičkom smislu u potpunosti pripada svom mužu. To ubjeđenje rezultat je odrastanja Husnu-paše u patrijarhalnom društvu u kojem je žena bila posmatrana vlasništvom muža, ljudskim bićem čiji je identitet i čija su osjećanja sporedni.

„Znaš li, Husnu, kad smo se tek vjenčali, podcrtao si mi da tijelo jedne žene, kao i njezina duša, treba da bude područje njezinog muža, područje na kojem će on sve vidjeti! I ja, iako sam o sebi znala mnogo toga, život nisam toliko poznavala, pa sam u to povjerovala. To moje prvo ubjeđenje bilo je toliko duboko, da se nastavilo godinama. I dalje sam ja, dvadesetčetverogodišnja žena, osjećala taj pritisak, tu dužnost.“³⁰

Nasuprot požrtvovanih, vjernih, nježnih, domu privrženih likova osmanskih žena, u književnim djelima ovog perioda se susrećemo sa likom žene strankinje slobodnog i nemoralnog ponašanja (Karabulut, 2013).

Kod Halide Edip Handan i Husnu-pašine ljubavnice predstavljaju te dvije suprotnosti. Husnu-paša, kao neko ko se u potpunosti okrenuo Zapadu i koji je na život gledao kao na zabavu, nije imao takta za Handan koja mu se trudila to uživanje pružiti kroz ulogu poslušne i umilne bračne saputnice. Baš to je bilo ono zbog čega mu se činila odbojnom i zamornom. Želio je slobodu, ali ne onakvu kakvu mu je ona bila spremna pružiti. Koliko joj je ljubavi pružao, toliko ju je od sebe odbacivao.

³⁰ „Bilir misin Hüsnü, yeni evlendiğimiz vakitler ağır ve müthiş bir tavırla bana, bir kadının vücudu gibi ruhu da kocasının sahası, her şeyini görecek bir sahası olması lazım geleceğini ihsas etmiştim! Ve ben, kendi başımdan büyük birçok şeyler bilmekle beraber hayatı o kadar bilmezdim ki buna kanmıştım. Bu ilk kanaatim o kadar derin bir iz yapmıştı ki senelerce devam etti. Hâlâ ben, yirmi dört yaşındaki kadın, o nüfuzu, o mecburiyeti hissediyorum.“
Handan, str. 150.

„Ti si jedna šarmanтна žena, ti u meni budiš beskrajnu želju. Ukratko, ti si Handan. Eto zato. Sada, dok pišem ove redove, dok me vani čeka jedna ljubavnica koju, još uvijek, mnogo volim, uželio sam se tvoga mirisa, dodira, glasa. I to je mučno toliko da bih zaplakao. Ipak, ne nasjedam. To je samo jedna želja. Trenutno nema šanse da ti se vratim, Handan. Ne mogu da podnesem taj prosječni stav koji je priroda braka kod tebe izgradila. Ne mogu tebe da podnesem. Ma koliko popustljiva, blaga, nježna bila, oko tebe ima neko ozračje, nešto što se toliko razlikuje od mene, da me to što je ono sasvim drukčije od mene rastužuje, guši, umara.“³¹

U trenutku velikog očaja i straha da u potpunosti izgubi vlastito *ja*, jer ga je temeljila na ulozi supruge u bračnom odnosu s Husnu-pašom, Handan preklinje Husnu-pašu da joj se vrati, naglašavajući da je spremna da bude sve što on poželi, odnosno da preuzme identitet kakav bi njemu odgovarao, samo kako bi ponovo bila s njim. U svemu tome osjeća veliki strah, budući da ni sama ne zna kojim putem se zaputiti, da bi ga vratila sebi.

„Ne, ti ćeš sigurno meni doći? Zašto te nisam preklinjala? Zašto nisam jedan za drugim brojala sate ljubavi koje smo proveli skupa? Zar te nisam podsjetila na opijenost i podrhtavanje njihovih lijepih i strasnih želja, na njihovu toplinu? Zar nisam ja tvoja mala voljena? Jesi li zaboravio koliko me voliš? Zar si zaboravio sate koje smo proživjeli skupa, trenutke, trenutke koji se uopće ne mogu kupiti novcem? Dođi Husnu. Ponovo ću da budem dobra kao nekad, shvataš li? Što ne budeš želio, toga neće biti. Ako želiš bit će samo jedna mala, skrivena soba, ali ta soba će da bude jedno ljubavno skrovište, ljubavni hram. Koliko je to izvrsno, Husnu, kad bi samo znao. Čega sve tu nema! Ali, ne. Da

³¹ „Sen cazibedar bir kadınsın, sen bende nihayetsiz arzular uyandırırısın, hülasa Handan'sın, işte onun için. Şimdi bu satırları yazarken henüz pek sevdiğim metresim dışarıda beni beklerken yine senin kokunu, senin temasını, senin sesini hatırladım, arzuladım. Ve bu, gözlerimden yaş getirecek kadar zalim. Fakat aldanmıyorum, bu sadece bir arzu. Sana avdet etmem ihtimali şimdilik yok, Handan. Zannedersem zevcelik sıfatının sende yaptığı bu bir sıra nazariyata tahammül edemiyorum. Sana tahammül edemiyorum, ne kadar mazlum, ne kadar müşfik, ne kadar halim olsan senin etrafında o kadar benden başka bir hava, başka bir şey var ki bunun benden tamamen ayrı bir olması beni üzüyor, sıkıyor, yoruyor.“ *Handan*, str. 159.

*dođeš, kroz dva-tri dana ponovo bismo imali naš stari život i ja bih ponovo bila ona stara Handan... Sada se bojim i same sebe.*³²

U vrijeme kada je njezina bolest uznapredovala do totalnog bunila, Handan počinje da živi životom ljubavnica svog muža. Odriče se svog identiteta, i u vapaju da bude prihvaćena, nesvjesno preuzima identitet Juliette ili Mod.

„Uporno je živjela životom Husnu-paše, ali ne onim koji je vodio s njom, već onim što je proživio s ljubavnicama. Jedno vrijeme je bila samo mademoiselle Juliette. Krnjim naglaskom bi postajala, tobože, Juliette, pa onda, ponovo, Meli, što je jedno francusko ime. Konačno, postajala bi Mod. Samo kako bi Husnu-pašu sebi privukla, neprestano je, kroz taj bedasti smijeh, preuzimala identitete drugih žena koje su bile s njim, govorila, živjela kao one. Ono, pak, na šta je najviše pazila u trenucima između bunila, bilo je da se u košmaru koji joj je nagrizaio dušu ne ispostavi da je sama ona Handan. Posljednja žena bila je Mod. Ispuštajući, kao Mod, glas 'h' tamo gdje je mu je inače mjesto, i umećući ga tamo gdje nije, baš poput neke neobrazovane Londonke pričala je s Husnu-pašom.

*- Moje oči ili moje lice, Paša? Ne danas neću skidati svoj šešir, neću rastvarati svoj til. Ne mogu otvoriti svoje oči. Ne brinite, plave su kao i uvijek, kunem se. Plave!*³³

³² „Hayır, mutlak bana geleceksin? Niçin yalvarmadım? Niçin birlikte geçen sevgili saatleri birer birer saymadım? Onların hararetini, onların güzel ve muhteşem ihtirasların, her şeye galebe çalan raşelerini, sarhoşluklarını hatırlatmadım? Ben senin küçük sevgilin değil miyim? Beni ne kadar sevdiğini unuttun mu? Unuttun mu ki beraber yaşadığımız saatler, anlar hiç para ile alınabilir anlar mı? Gel Hüsni, yine eskiden iyi olacağım anladın mı? Ne istemezsen olmayacak, istersen küçük bir tek münzevi oda, fakat o oda bir aşk mihrabı, bir aşk mabedi olacak, bu ne acayip şey, Hüsni, bilsen, bunda neler var! Fakat hayır, gelsen, bir gün, üç gün geçtikten sonra yine eski hayat ve yine eski Handan... Şimdi artık kendimden de korkuyorum.“ *Handan*, str. 157.

³³ „Hep Hüsni Paşa'nın hayatını yaşıyordu. Kendisiyle olan hayatını değil, metresleriyle olan hayatını. Bir zaman hep Matmazel Juliette idi. Kırk bir Paris telaffuzu ile güya Juliette oluyordu. Sonra yine Meli, bir Fransız ismi. En nihayet Mod oluyordu. Hep o fena kahaahalarla güya Hüsni Paşa'yı celbetmek için onunla öteki kadınların hüviyetine giriyor, onlar gibi söylüyor, yaşıyordu. Ve hezeyanları arasında en çok dikkat ettiği şey bu ruhunu kemiren kâbusa kendisinin Handan olduğunu belli etmemekti. En son kadın Mod'du. Mod gibi "h" harflerini

U trenutku kada bi shvatila da se povratila u vlastiti identitet, iznova i iznova ga se odricala, uz obećanja da će biti baš poput žena kakve njemu odgovaraju, dakle žena plave kose i plavih očiju – Evropljanki.

„Zatim je, najednom, osjetivši kao da je Husnu-paša shvatio da je to Handan, glasno zaječala krikom jedne uništene žene. Sada na svom pravilnom, jednostavnom turskom:

- Čekaj, Husnu, čekaj. Jedan novi hemičar boji oči. Moje oči bit će plave, moja kosa plava. I moje ruke bit će nježne i čulne, baš kao njezine.“³⁴

Preuzimala je identitet čas bespomoćne i bijedne, čas snažne i arogantne žene, s željom da barem u jednom od njih zadobije Husnu-pašinu ljubav i nakolonost, a prije svega, prihvatanje za kojim je toliko čeznula.

„Handan je, stalno, svake noći iznova, bila druga žena. Preuzimala je ličnost ponekad bijedne, ponekad božanstvene, ponekad pohlepne i arogantne, ponekad bespomoćne žene koja preklinje, i dozivala Husnu-pašu. Nakon tih patnji, preklinjanja koja su trajala satima, njezine ruke, njezine nesretne ruke, prazne su padale pored nje i tonule.“³⁵

Unutrašnji očaj i sukob koji je osjećala u odnosu na samu sebe i druge žene u okruženju Husnu-paše, probudili su u njoj osjećaj posesivnosti u odnosu na Husnu-pašu, jak do mjere da je bila

oldukları yerden kaldırıp olmadıkları yere koyarak tam tahsilsiz bir Londra'lı gibi Hüsnü Paşa ile İngilizce konuşuyordu.

— Gözlerim, yüzüm mü, Paşa? Hayır, bugün şapka mi çıkarmayacağım, tülümü açmayacağım. Gözlerimi açamam. Merak etmeyiniz, her vakitki gibi mavi, yemin ederim. Mavi!“ *Handan*, str. 180.

³⁴ „Bekle Hüsnü, bekle. Yeni bir kimyager gözleri boyuyor. Gözlerim mavi, saçlarım sarı olacak. Ellerim de tipki onunki gibi ince ve damarlı.“ *Handan*, str. 180-181

³⁵ „Hep Handan yine her gece başka bir kadın, bazen sefil, bazen ulvi, bazen muhteris ve mütehakkim, bazen âciz ve niyazkar bir kadın şahsiyetine bürünerek Hüsnü Paşa'yı çağırıyor, saatlerce süren bu azaplardan, enînlerden sonra kolları, zavallı kolları, bomboş, yanına düşüyor, dalıyordu.“ *Handan*, str. 186.

spremna podnijeti žrtvu i umrijeti zajedno s njim, dok istovremeno ne odustaje od namjere da odbaci sebe i postane ženom kakva se njemu sviđala.

„Zar ti nisam rekla da ja nisam Handan, Husnu? Pogledaj moje ruke, pogledaj kako su nježne, pogledaj mi kosu kako je plava. Ja sam Mod, tvoja nova ljubavnica. Prinesi svoju ruku na moja prsa. Eh eto, tako ćemo umrijeti, zar ne? Ja ću umrijeti s tobom, a neću držati drugu, niti jednu drugu ruku, zar ne? Želim da spavam. Neka spavam, je li tako? Više nećeš bježati, zar ne?“³⁶

Polazeći od Eriksonove definicije krize identiteta kao specifičnog psihičkog stanja u kojem u jednom prekretnom periodu, usljed narušavanja osjećanja istovjetnosti i kontinuiteta *ja*, nastaju teškoće u osjećanju identiteta, možemo zaključiti da je prekretni period u kontekstu romana *Handan*, bio upravo period vesternizacije osmanskog društva. Kada je riječ o ženama i njihovom rodnom identitetu, na primjeru Handan i Neriman mogli smo vidjeti da je vesternizacijom društva, između ostalog, došlo i do remećenja ustaljenih rodni uloga, pa time i krize rodnog identiteta. Neriman predstavlja primjer žene koja vesternizaciju prihvata na način da se samo u formalnom smislu modernizira, ali nije spremna da bude slobodna žena koja promišlja svojom glavom i koja, zahvaljujući obrazovanju, može da intelektualno parira suprotnom spolu. Nije spremna da preuzme ulogu slobodne žene. Nasuprot njoj imamo Handan koja time što pravi sintezu između tradicionalnih i zapadnih vrijednosti, te odstupa od tradicionalne rodne uloge indiferentne žene i svojim intelektom zadivljuje suprotni spol, čini da Neriman zapadne u krizu rodnog identiteta. Nakon što smo njihov rodni identitet spustili u ravan bračnog odnosa, jasno uočavamo da je presudna karika u krizi rodnog identiteta osmanske žene bio muškarac, koji ju je, zbog svog unutrašnjeg sukoba po pitanju žena i nemogućnosti da se izbori sa ženom koja je osvijestila svoju moć, nagnao da se poredi s drugim ženama. U slučaju Neriman to je bio Refik Džemal, koji je prezirao i okrivljavao žene koje odstupaju od tradicionalne rodne uloge i priželjkivao smjernu ženu poput Neriman, dok se, s druge strane, divio snazi ličnosti Handan koja je od te uloge odstupila. Kao rezultat toga, Neriman se u poređenju sa Handan smatra

³⁶„- Ben sana demedim mi ki ben Handan değilim, Hüsni? Bak ellerim, ne kadar zayıf, bak saçlarım nasıl sarı. Ben senin şimdiki sevgilin Mod'um. Getir elini göğsümün üstüne. Ha işte, öylece öleceğiz değil mi? Ben başka, hiç başka bir el tutmadan seninle öleceğim, değil mi? Uyumak istiyorum, uyuyayım değil mi? Artık kaçmazsın değil mi?“ *Handan*, str. 187.

nedovoljnom i doživljava krizu. U braku Handan u liku Husnu-paše, njenog muža, ponovo imamo muškarca koji za sebe želi partnericu kakva je Handan, ali je i odbacuje kao ženu, budući da mu nije mogla pružiti zadovoljstvo koje su mu pružale njegove ljubavnice sa Zapada. Zbog njegovih postupaka i poređenja sa drugim ženama Handan dovodi u pitanje vlastitu vrijednost, te jednako kao i Neriman, pada u krizu rodnog identiteta. Konačno, iako je položaj žene u osmanskome društvu bio takav da se za svoju emancipaciju i vlastiti identitet morala izboriti najprije s egom osmanskog muškarca vjernog tradiciji, kao i onog moderniziranog koji tu tradiciju odbacuje, treba naglasiti da su i osmanske žene svjesno birajući neslobodu u bilo kojem smislu, snosile veliki dio odgovornosti za svoje stanje.

Ideologija i identitet

Ideologija (francuski *idéologie*, od *ideo-* + *-logija*), izvorno, nauk o idejama, u marksizmu predstavlja iskrivljena i lažnu svijest koja izražava interes vladajuće klase ili političke skupine; u savremenom funkcionalizmu, to je sistem ideja i vjerovanja koje pružaju orijentaciju za razumijevanje stvarnosti i društveno djelovanje. Ideologija ima više funkcija: pridonosi razvijanju osobnog osjećaja identiteta, osigurava perspektivu i orijentaciju, motivira na djelovanje, olakšava odvijanje procesa odlučivanja te omogućuje jedinstvo neke skupine ili cijele zajednice. Pojam ideologije javlja se prvi put potkraj 18. st., ali se u pretpovijest toga pojma mora ubrojiti nauk o idolima F. Bacona i spoznajna teorija J. Lockeja. Pripadnici jedne skupine francuskih filozofa i učenjaka (P. Cabanis, Constantin François de Chasseboeuf de Volney, Marie-Joseph Chénier, Dominique Joseph Garat, P. P. Royer-Collard i dr.), kojoj je na čelu bio A. L. C. Destutt de Tracy (koji je skovao i sam termin), nazvali su svoju filozofiju ideologijom, a sebe same ideolozima. Ideologija ima kod njih značenje znanosti o idejama, tj. o osjetima (senzacijama), koji svojim odnosima i spajanjima – preko mozga kao organskoga središta – daju osnovu i građu sveukupnoj ljudskoj spoznaji.³⁷

Pojam ideologije usko je vezan s politikom i političkom moći. Političke ideologije su oruđa kojim se politički akteri, prije svega političke stranke, koriste kako bi povezale ideje i praksu. Politička ideologija omogućuje društvenom akteru nalaženje pravog smjera u složenom okolišu

³⁷ <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26914>

društvenog života. Usto, stvarajući ideologije ljudi mogu sebe učiniti “boljim ili lošijima političkim životinjama”. Političke ideologije omogućuju razlučivanje posljedica djelovanja i izbor prihvatljivih rješenja, opravdavaju postojeće stanje ili pružaju razloge i ciljeve za njegovu promjenu. Politička ideologija pridonosi ispunjenju osobne potrebe za identitetom i razvojem ljudskih bića. Identitet se oblikuje u složenim vezama između osobe i društva, koje uključuju mnoge elemente, od osobne kompetencije do značajki zajednice kojoj osoba pripada. Kad su ti elementi postavljeni na pravo mjesto, osoba je postigla osjećaj identiteta. Ideologije imaju znatnu ulogu u ublaživanju i smanjivanju dvosmislenosti i složenosti društvenog života, te time pridonose oblikovanju identiteta. Usto, ideologija može podupirati razvoj društva u smjeru pravednijeg okruženja koje jača proces oblikovanja identiteta. Ideologija time podupire težnju ljudi prema razvijanju elementa identiteta u potpuni osobni sklad, stvarajući temelj identiteta za što veći broj ljudi u svijetu raznolikih identiteta proizišlih iz različitoga etničkoga, religijskoga, spolnoga i drugog porijekla. Ali ideologije mogu razvijati negativne identitetske strategije, kao što su diskriminacija, netolerancija i uklanjanje drukčijega (Ravlić, 2001).

Kada je riječ o nacionalizmu, nacionalizam je ideologija s najjačim utjecajem na osjećaje naroda. Termin nacionalizam nastao je potkraj 18. st. u Francuskoj, a označuje pretjerano izražavanje nacionalnog osjećaja, i to na račun pripadnika drugih nacija.³⁸

Što se tiče Osmanskog carstva, nacionalna ideja kod Turaka počela se javljati tek pred njegov raspad, u 19. st. kada su, suočeni s očiglednim gašenjem dotadašnjeg državnog ustroja, nakon dugog perioda dominacije ideja panislamizma i panturkizma, počeli razmišljati u okviru nacionalne ideologije (Nametak, 2013).

Turska inteligencija koja se školovala po Evropi predstavlja je grupu revolucionarnih idealista koji je vjerovao da bi ustavni i parlamentarni režim donio sreću i blagostanje u državi. Oni su 1865. osnovali stranku koja se zalagala za donošenje ustava pod nazivom Mlade Osmanlije. Njihovi zahtjevi bili su: potpuna nezavisnost i samostalnost Carstva. Oni su odlučno istupali protiv kapitulacijskih privilegija strancima i inostranog miješanja u unutrašnje poslove zemlje. Smatrali su da rad na preporodu Osmanske imperije predstavlja stvar samih Turaka. U Evropi je pokret dobio naziv „Mlada Turska“, a njegovi članovi su nazvani „mladoturci“. Istaknuti članovi

³⁸ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=42695>

pokreta bili su Ibrahim Šinasi, Namik Kemal, Zija-paša i drugi (Mikić, 1983). Mlade Osmanlije su muslimanskom narodu po prvi put predstavili ideje liberalizma i nacionalizma. Tako što će ih povezati s islamom, nastojali su te ideje učiniti lakšim za prihvatanje u muslimanskom društvu. Ove ideje i jasne zahtjeve koji se na njih odnose, dakle zahtjeve za ustavnom i parlamentarnom vlašću, zagovarale su i grupe koje su se 1876., 1878., 1889. i 1905. godine borile protiv despotizma Osmanskog carstva (Örs, 2013:682). Ideologija koja je kod balkanskih naroda sazrijela i bila presuđujući faktor za sudbinu osmanske države, kod Turaka i turskih intelektualaca nije se odmah obznanila, iz razloga što je Osmansko carstvo bilo društvo različitih naroda/nacija i narodnosti, a ne jedno nacionalno ustrojstvo. Stoga, borba mladoturaka nije bila borba niti za naciju, niti za narodnost. Njihova borba zadržavala se samo na ustroju države. Dakle, ono što ih se zaista ticalo bilo je državno ustrojstvo i njegov daljnji oblik. Drugim riječima, ustavnost je bila njihov temeljni cilj (Örs, 2013).

Halide Edip, u svom djelu *Turska u susretu sa Zapadom* kaže kako je sloboda tada postala skoro religiozni kult, te nova stvar za koju se živi i umire. Svjesna prirode Abdulhamidovog režima i patnji koje je taj režim prouzrokovao, podcrtava činjenicu da niko izvan Turske nije pojmio kakva iskušenja i borbe su stajale na putu do ideala slobode. Sveopće pometnja i snažno veličanje slobode, svakako je imalo svoj praktični ishod. Na idejnom nivou država je zadobila svoj konačni oblik. Nezadovoljstvo državnim zakonima donesenim od strane čovjeka raslo je u umu Turka. On nikada ranije nije htio učestvovati u procesu donošenja zakona kojima će se morati povinovati. Izvanredna nova prilika koju mu je Zapad pružio bila je to da shvati šta je to moderna politička demokratija (Adivar, 1930).

Obrazovanje u službi izgradnje ideološkog identiteta

Halide Edip Adivar u romanu *Handan*, na primjeru odnosa između Handan i Nazima, pripadnika Mladoturskog pokreta i čovjeka intelektualca zanesenog idejom o revoluciji i promjeni sistema, pokazala je kako je putem obrazovanja nacionalni i ideološki identitet uspijevao prodrijeti u tadašnje osmansko društvo. Nazim je, kroz privatne časove koje je davao Handan, nastojao da joj prenese ideološka uvjerenja i probudi u njoj novu svijest o turskoj naciji koja samo ujedinjena oko istih ideoloških i uvjerenja može polučiti sopstvenu promjenu. Ličnost žene intelektualke, bila je tlo podatno za „utiskivanje“ nove ideologije. Međutim, insistiranje na novom načinu

poimanja svijeta, insistiranje na novoj ideologiji nosi sa sobom i klicu krize ideološkog identiteta.

Jednako kao što su proizveli promjene na svakom životnom polju, Tanzimat i proces vesternizacije proizveli su velike promjene i u životu žena. To što se, u tom periodu, počelo razumijevati koliko je bitno da se i žene obrazuju, kao i to što im se pružila mogućnost za školovanje, odigralo je veliku ulogu u emancipaciji žena. Kada je riječ o društvenoj eliti, imućne obitelji svoje su kćerke podučavali muzici, književnosti, jeziku i sličnim elementima kulture Zapada, tako što su plaćali strane guvernante i privatne učitelje. Na taj način, na putu modernizacije, otvorio se prostor da se pojavi jedna nova turska žena. Radi se o „ženama intelektualkama“ koje su se modernizovale na način da su pravilno protumačile kulturu Zapada, a da pritom nisu odbacile vlastite vrijednosti i identitet. Nasuprot tome, pomodne, površne „alafranka žene“ su proces vesternizacije vidjele samo kroz formu i oponašanje, i u književnosti su, većinom, pak, predstavljene ironično, odnosno kao loš primjer koji mladi nikako ne treba da slijede (Calayir Küçükgörmen, 2010).

Nazimov svjetonazor, interakcija i način na koji je širio vidike, kod Handan je polučio dvojaki efekat. S jedne strane, osjetila je snažno buđenje vlastite nacionalne svijesti i potrebu da i sama učestvuje u nacionalno-ideološkoj preobrazbi svoje zemlje. Ono što je upadljivo kada je riječ o djelima Halide Edip koja se tiču žena, je težnja žene da, kao ličnost, bude prisutna u svakodnevnom životu „zajedno s muškarcima“ i da im bude saputnica i prijateljica (Paralı, 2001:132). Handan je to bila Nazimu, bila mu je prijateljica s kojom će moći da podijeli svoje ideale. S druge strane, pak, Nazimov pogled na svijet, sinteza Istoka i Zapada sa svim svojim, njoj nepoznatim, dubinama, učinili su da se osjeti inferiornom smrtnicom, jer nije bila dorasla njegovom intelektu i ličnosti.

„Razmišljala sam o tome kako sam se maločas hvalila pred jednim čovjekom koji je tako znalački i snažno govorio jezikom muzike. Krv mi je od posramljenosti jurnula u obraze. Koliko mi je samo poljuljao mišljenje o samoj sebi taj čovjek čijim sam vještinama svjedočila u svega nekoliko sati od početka jutra. Dok se pred nama pretakao njegov bogati i živi um, preuzimajući boju i oblik zagonetne filozofije i umjetnosti Zapada i Istoka, bila sam gotovo opijena. Kao da su se pješčane planine pod mojim stopalima urušile, a ja spustila na isti nivo sa smrtnicima. No, i ja ću, Neri, raditi, raditi. Čak i ako

*ne budem sjajna i poznata, ako ništa, voljet ću ljude nježno i požrtvovano, kako ih niko volio nije. Dat ću im se cijelom svojom dušom. Obilazeći ovu tamnu i napaćenu zemlju, učinit ću da u duši ljudi u zavičaju poteče sve ono što su im u naslijeđe ostavile velike i divne duše koje su došle prije mene, a to će se zajedno sa željama i snagom moje duše razliti zavičajem. Potom će oni koji preuzmu moju dušu to neprestano prenositi, s jedne na drugu generaciju, a ja ću, pak, rasti, kako bude rasla i povećavala se svaka generacija. Međutim, zaboravit će mene, Handan koja je učinila da zemljom prvi put poteku pjesme i slava velikih duša. Ja ću biti ništa, ali će moja duša biti sve. Da samo znaš kakve sve oluje su u meni, Neri!*³⁹

Period vladavine Abdulhamida karakterističan je po tome što se u književnosti pojavljuju muški likovi koji ženu gladnu znanja odgajaju i spremaju za životne bitke. To što je s Handan jedan muškarac danonoćno radio, stvorilo je od nje obrazovanu ženu s kojom taj isti muškarac može raspravljati i dijeliti stavove (Günaydın, 2012). Nazim, kao pripadnik Mladoturskog pokreta sve spremnijeg da načini revolucionarni udar u zemlji, smatrao je da je potrebno podnijeti žrtvu za novi cilj i ideal, te da ona nije uzaludna. To se, kada je riječ o Handan, odnosi na žrtvovanje njezinih postojećih uvjerenja, njezinog postojećeg ideološkog identiteta, čijim bi se nestankom otvorio prostor za nova promišljanja i novu ideologiju, ideologiju koja će tursku naciju spasiti iz ralja sultanskog režima.

„Uveče pred spavanje, gospodin Selim ozbiljnim glasom upitao je Nazima:

³⁹ „Bu kadar hüküm ve kudretle musiki lisanımı söyleyen bir adama karşı biraz evvelki övünmemi düşündüm. Mahcubiyetimden yanaklarıma kan hücum etti. Bütün sabahtan beri birkaç saat içinde bu kadar muhtelif kabiliyetlerini tanıdığım bu adam beni kendi nazarımda ne kadar da küçülttü. Onun zengin ve canlı dimağı Garp'ın ve Şark'ın esrar felsefesinden ve sanatından renk ve şekil olarak önümüzde akarken ben âdeta sarhoştum. Ye sanki ayağımın altındaki kum dağları yıkılmış, ben de öteki fanilerle aynı seviyeye inmiştim. Fakat ben de, Neri, çalışacağım, çalışacağım. Parlak ve meşhur olmazsam bile, hiç olmazsa insanları hiç kimsenin sevedemediği bir şefkat ve fedakârlıkla seveceğim, onlara ruhumun son zerresine kadar vereceğim. Bu karanlık ve bedbaht memleketin başından başına dolaşarak benden evvel gelen büyük ve güzel ruhların insanlara mirası olan şeyleri memleketimin insanların ruhuna akıtacağım ve ruhum bütün arzuları ve kabiliyetleri ile memlekete dökülecek. Sonra ruhumu alanlar da onu kendi ruhlarıyla daima bir nesilden ötekine verecekler, ben de her nesil yükselip büyüdükçe büyüyüp yükseleceğim. Fakat beni, büyük ruhların teranelerini ve büyüklüklerini memlekete ilk defa kendi ruhundan akıtan Handan'ı unutacaklar, ben bir hiç, fakat ruhum her şey olacak! İçimde ne fırtına, ne fırtına var, Neri!“ *Handan*, str. 55-56

- *Šta sada hoćeš da radiš u Istanbulu, Nazime?! Dijete moje, došlo je vrijeme za neko zanimanje, neki posao, zar ne?*

Nazim je promislio na trenutak i odlučnim glasom rekao:

- *Da, striko, razmišljao sam o nekom poslu, nekom zanimanju. Podučavat ću i odgajati gospođicu Handan.*

- *Hoćeš li to još jednog putnika da navedeš na put bez izlaza?*

- *Ne, ne striko. Ne radi se o uzaludnoj žrtvi za cilj i ideal. Samo ću je pripremiti za život, podučavati. Podučit ću njezin um, njezinu dušu, striko!*⁴⁰

Nazimov stav superiornog učitelja koji treba da oblikuje neupućenog učenika i usredsređenost na oslobađanje od političkih okova, ostavit će u sjeni to da je i ona bila nacionalno osviještena i da je duboko željela pomoći narodu svoje zemlje, tako što će Anadolijom tu nacionalnu svijest pronositi na isti način kao što je to činio Nazim – podučavanjem. Handan želi prosvijetliti svoju „domovinu koja je zapala u mrak i propast“, želi da ljudima prenese ostavštinu onih koji su tu bili prije nje. Handan je jedan od likova Halide Edip, koji nosi uvjerenje da najprije treba da se mijenjaju pojedinci i porodica. Nazimov fokus je, pak, bio usmjeren na oslobađanje od političkog režima i uspostavljanje nove ideologije i vladajućeg poretka (Günaydın, 2012:300).

„Njega su očaravale, oblikovale njegove želje, život, a stavove samo njemačke, francuske i stare književne ličnosti Istoka, a mene nekolicina, za razliku od njih, malih, ali ipak toliko besmrtnih i velikih ličnosti engleske književnosti. Pomalo se nasmijao kad sam rekla da mi je najveći san da poučavam, da bih na taj način, prolazeći Anadolijom,

⁴⁰ „Gece yatmadan evvel, Selim Bey ciddi bir sesle Nâzım'a sordu:

- İstanbul'da bu defa ne yapmak istiyorsun Nâzım!

Artık bir meslek, bir iş zamanı, değil mi, yavrum? Nâzım bir iki dakika düşündükten sonra kati sesiyle söyledi:

- Evet, bir iş, bir meslek düşündüm, amca. Handan Hanım'ı okutup yetiştireceğim. Çıkmaz bir yola yeni bir yolcu daha mı salvereceksin?

- Hayır hayır. Maksat ve ideale nafile kurban değil, amca. Sadece hayata hazırlayacağım, okutacağım, dimağımı, ruhunu okutacağım, amca!“ *Handan*, str. 58.

probudila duh naroda, njegovu svijest. Ipak, najednom se uozbiljio i pretpostavljam, pomalo plašljivo, rekao:

- Zar nisi promislila o tome da ti ljudi čiji duh, svijest želiš podići, treba najprije da se riješe ovog političkog okova, da njima treba da vlada neko drugi? Ja o nečemu takvome nisam razmišljala, ali dok je on govorio, pred očima su mi oživjeli časovi historije. Pred mojim očima paradirale su i nestajale različite, svakojake stranice života. Međutim, to je bilo toliko nejasno, zamršeno!⁴¹

Halide Edip u svojim romanima stavlja naglasak na važnost obrazovanja. S tim u vezi, ni nacionalno buđenje, niti ideologija koja će biti podloga za njega, ne bi bili mogući bez obrazovanja. U liku revolucionara i idealiste Nazima koji Handan nastoji pružiti uvid u vlastite načine poimanja svijeta i oblikovati njezin um infiltrirajući u njega svoje ideale i ideološka uvjerenja, vidimo način na koji je to obrazovanje operiralo u izgradnji ideološkog identiteta, ali i činjenicu da je ono kod Handan uzrokovalo krizu.

„Počeli smo od filozofije, čak od stare grčke filozofije. Sociologiju izučavamo na jedan neobičan i originalan način. To se sastoji od Nazimovih studioznih teorija o ljudima, društvima i njihovoj korelaciji sa životom. Kako neobičan čovjek! Zbog sveg tog njegovog truda, kod mene se stvara osjećaj kao ima želju da me on sam prihvati za ruku, za moj um, za moju dušu i da me odvede do određene tačke. Ne znam je li to istina. Što više napredujemo, neki glas u meni govori:

⁴¹ „Onu büyüten, onun arzularına, hayatına, nazariyelerine şekil veren şeyler hep Alman, Fransız ve Şark'ın eski, ebedî simalan, benimkiler ise nispeten az, fakat o kadar ezeli ve büyük birkaç İngiliz siması. Benim en büyük emelim bütün Anadolu'da dolaşarak halkın ruhunu, dimağını uyandırmak için vaaz etmek olduğumu söylediğim zaman azıcık güldü. Fakat birden bire ciddileşerek ve zannedersem biraz da korkarak:

-Ruhlarını, dimağlarını yükseltmek istediğin bu adamların evvela bu siyasî zincirden kurtulmaları, başka bir idare altına girmeleri lazım geleceğini düşünmedin mi, dedi.

Ben böyle bir şey düşünmemiştim. Fakat o söylerken tarih dersim gözümün önünde canlandı, kımıldadı, oynadı. Mütenevvi, muhtelif hayat sahifeleri gözümün önünde yaşayarak bir geçit resmi yaptı, gitti. Fakat bu o kadar müphem ve karışık bir şey ki!“ *Handan*, str. 60-61

- *Postojim i ja. Živim. Razmišljam. Nije sve onako kako je rekao Nazim. Međutim, više nemam hrabrosti da prigovorim.*⁴²

Nazim je u ličnosti Handan vidio jedinstvenu priliku da svoju ideologiju dalje pronese, budući da je u zemlji vladala stroga cenzura i da su spisateljske, antirežimske aktivnosti bile budno praćene, a tako i njihova ideologija potirana.

*„Slušajte. Da se u ovoj zemlji bavi pisanjem, da nema cenzure, ili, ako ništa, da se putem violine i muzike može zaraditi za život, ja se ne bih bavio poslom profesora. Da znate kako mi se čini bizarnim ovaj pristojni posao profesora. Kako je to loša profesija. Da bih se odmorio od tih loših učenika, davat ću časove gospođici Handan. Ovo je moj teatar, moj koncert, jedinstveni užitek koji će pružiti ova zemlja!”*⁴³

Nova ideologija koja sa sobom nosi novi ideološki identitet, trebalo je da kod Handan probudi ideje koje će naciju i zemlju povesti putem izlaska iz bijede i nemoći.

„Ponašao se kao da na cijelom svijetu nema ničega osim Handaninog intelekta, Handanine ličnosti. Kako bi Handan mogao donositi zabranjene knjige, izlagao se čak opasnosti da bude prognan. Kao što je Handan rekla u jednom svom pismu, bilo je očigledno da su se ti časovi imali za cilj da njezin intelekt dosegne ranije jasno

⁴² „Felsefed e ta kadim Yunan'dan başladık. İçtimaiyatı garip ve orijinal bir tarzda okuyoruz. Bu, Nâzım'ın insanlar, cemiyetler ve bunların hayatlarıyla rabitalar hakkında tetebbuat nazariyatından ibaret. Ne acayip adam! Bütün bu zahmetlerinden elimden, dimağımdan, ruhumdan tutup kendisince muayyen bir noktaya beni götürmek arzusu var hissi bende hâsıl oluyor. Bilmem doğru mu? İlerledikçe içimde bir ses:

- Ben de varım, yaşıyorum, düşünüyorum. Her şey Nâzım'ın dediği gibi değil, diyor. Fakat daha itiraza cesaretim yok.“ *Handan*, str. 62.

⁴³ „Dinleyiniz. Eğer bu memlekette yazı yazılrsa, sansür olmasa, yahut hiç olmazsa kemanla, musiki ile hayat kazanılrsa hocalık etmem. Bilseniz bu kibar hocalığı beni nasıl bizzarre eder. Nasıl fena bir meslektir. Bu fena talebelerden dinlenmek için Handan Hanım'a ders vereceğim. Bu benim tiyatrom, konserim, bu memleketin vereceği yegâne zevk!“ *Handan*, str. 75-76

dogovorenu, određenu tačku: Učiniti da osjeti strašnu bijedu, nemoć u kojoj se nalazi zemlja i podstaknuti je da misli, kako bi našla izlaz iz toga.“⁴⁴

Nazim ipak nije uspio u namjeri da Handan skroji po mjeri vlastitih uvjerenja, niti da joj nametne svoja ideološka shvatanja.

„Handan je bila učenica puna poštovanja, vrijedna, tiha. Nakon što je prošlo šest mjeseci, ukazala se njezina ličnost, u harmoniji sa svim onim što je voljela, ali, u potpunosti različita od Nazimove.“⁴⁵

Posmatrajući dva odnosa, onaj između Refika Džemala i Neriman, te odnos između Nazima i Handan, možemo uočiti da su oba, bila ona bračna ili ne, bili okviri u kojima se, u susretu dvaju svjetova, rušio jedan, a gradio drugi identitet. U slučaju Nazima i Handan, Nazim je imao plan da kroz partnerstvo s Handan ostvari svoj san o novom sistemu koji će u nacionalnom i ideološkom smislu promijeniti osmansko društvo. Htio je da brak kao instituciju iskoristi za izgradnju njezinog ideološkog identiteta u svrhu spasenja nacije putem revolucije i uspostavljanja ustavnog režima.

„Pošto sam, prije svega, čovjek bez posla i novca, ne vidim da imam prava da poželim životnog saputnika. Međutim, Vas sam prostudirao i vidio da niste od djevojaka koje bi bile saputnice zarad zvanja, novca, nego zarad života, ideja, velikih ciljeva. Zato večeras skupljam hrabrosti da Vam kažem. Ako kažete ne, ja ću biti Vaš stari, nečujni učitelj. Pa, znate već, ja sam socijalista, revolucionar, ja sam nešto čiji život nije određen. Štaviše, uvijek postoji mogućnost da sutra bacim bombu, a da već sljedećeg dana budem pokoran i uravnotežen. Dok Vam ovo govorim, to i nije iz razloga da biste u

⁴⁴ „Sanki Handan'ın dimağı, Handan'ın şahsi yeti haricinde bütün dünyada bir şey yok gibiydi. Handan'a bazen memnu kitaplar getirmek için nefyedilmek tehlikesini bile göze alıyordu. Bütün bu dersler, bu konferansların Handan'ın mektuplarının birinde dediği gibi onun dimağını vazihan tekarrür etmiş muayyen bir noktaya isal etmek için verildiği anlaşılıyordu: Memleketin halindeki müthiş sefaleti, fenalığı hissettirmek ve bunun çaresini bulmak için düşünmeye sevk etmek!“ *Handan*, str. 77.

⁴⁵ „Altı ay kadar Nâzım muallim, mutlak bir muallim: Handan hürmetkâr, çalışkan, sakit bir talebe idi. Altı ayın nihayetinde bütün sevdiği şeylerin imtizacıyla daha mütenevvi fakat Nâzım'ınkinden tamamen başka şahsiyeti meydana çıkıverdi.“ *Handan*, str. 77.

*mom životu ostali posmatrač sa strane. Možda će se u zemlji, jednog dana, desiti velike stvari. Možda ćete Vi učiniti te velike stvari. Možda bude vatre, krvi, dima i umiranja, zaista mnogo umiranja. Da li biste i Vi, i Vi bili od onih koji će učiniti da bude te vatre, krvi, dima i umiranja?*⁴⁶

Nazim je, osim zapadnih, njegovao i istočne vrijednosti i ideale. Međutim, to što je Handan Nazima idealizirala kao intelektualca koji je na intelektualnoj razini uspio prodrijeti u suštinu Istoka i Zapada, nije bilo dovoljno da bi se njih dvoje spojili. Razlog tome jeste to što Handan od njega nije očekivala samo i jedino da se im se stavovi poklapaju (Atabağsoy, 2019:73). Nazim u slučaju Handan, vjernost idealima i žrtvu zarad njih poistovjećuje s ljubavlju. Handan, pak, odbija biti dio priče u kojoj bi morala kompromitovati dio sebe kako bi ispunila Nazimove revolucionarne zamisli. Ne pristaje se povinovati ideologiji koju on promovira i ostaje vjerna sebi i svom ideološkom određenju djevojke otvorene ka Zapadu, ali koja jednako cijeni i voli svoju zemlju, makar i ne išla putem prolivanja krvi.

"Već sam Vam rekla, gospodine Nazime. Vaš ideal smatram velikim, ali mi se ne dopada put kojim kročite do ideala. Vatra, krv, metak, ne, ne. Mene nećete moći uvjeriti u to da budem od onih koji pale vatru, prolivaju krv i siju smrt.

- Šta ako se ta vatra, ta krv suprotstavlja svim onima koji čitavu jednu naciju živu spaljuju?

- Pa, pretpostavimo da ste učinili da budem dijelom vašeg ideala. Međutim, ako sam dijelom tog ideala, nema potrebe da budem i dijelom vašeg života. Bit ću Vam prijateljica, sestra, ali supruga nikada.

⁴⁶ „Evvvela mesleksiz ve parasız bir adam olduğumdan hayatıma bir arkadaş istemeye kendimde bir hak görmüyorum. Fakat sizi tetkik ettim, gördüm ki siz mesleğe, paraya değil hayata, efkâra, büyük maksatlara arkadaş olacak kızlardansınız. Onun için size bu akşam söylemeye cesaret ediyorum. Hayır dersiniz yine ben eski sakit mualliminiz olacağım. Biliyorsunuz ya, ben bir sosyalist, bir ihtilalci, ben hayatı muayyen olmayan bir şeyim. Hatta yarım bir bomba atmam, öbür gün tevkif edilmem ihtimali daima mevcut. Ben size bunu söylerken yalnız benim bu hayatıma seyirci kalacaksınız diye de söylemiyorum. Memlekette belki bir gün büyük şeyler olacak, belki bu büyük şeyleri biz yapacağız. Belki ateş, kan, duman ve ölüm, pek çok ölüm. Siz, siz de bu ateş, kan, duman ve ölüm yapanlardan olur musunuz?“ Handan, str. 79-80

Nestala su, iščezla maštanja i nada u Nazimovim očima. Zamijenile su ih zaprepaštenost i ljutnja. Rekao je:

*- Gospođice Handan, mislio sam da me volite."*⁴⁷

Naredne Nazimove riječi jasno oslikavaju odnos turskog intelektualca i revolucionara prema ženi. Muški junaci kao spasitelji žena, dok za sebe stvaraju idealnu ženu-suprugu, žele da one cijelim svojim bićem budu vezane za njih, da im budu odane i vjerne (Atabağsoy, 2019:74).

*"Handan, zašto šutite? A? Zašto šutite Vi koja ste jedina koja će oživjeti cilj koji je dosad bio jedan san, jedna teorija? Zna da će, ako Vi kažete ne, propasti ove velike stvari koje mi svojim ushićenjem i razuzdanošću dušu more. Ako kažete ne, one će uvehnuti. Jeste li shvatili? Izgubit će svoje živote. O kakvim sam veličanstvenim stvarima razmišljao, od dana kad sam Vas vidio, od dana kad sam postao ispunjen Vašom zanosnom i živom ličnošću koja san pretvara u javu! Moje zamisli su se smijale strašnim preprekama, s kojima se, s Vašom malenom rukom u svojoj ruci, neću bojati doći licem u lice."*⁴⁸

Handan naglašava svoju tugu i nevjeru u vlastitu dostatnost zbog neostvarene želje da bude prihvaćena kakva jeste, a ne samo posmatrana kao sredstvo postizanja ideala.

⁴⁷ „Ben size daima söyledim, Nâzım Bey. Ben maksadınızı büyük buluyorum. Fakat maksada gideceğiniz yolu beğenmiyorum. Ateş, kan, kurşun, hayır, hayır. Beni ateş, kan ve ölüm yapanlardan olmaya razı edemezsiniz.

- Bu ateşler, kanlar bütün bir kavmi diri diri gömenlere karşı olursa?

- Peki, farz edelim ki maksadınıza beni iştirak ettirdiniz. Fakat bu maksada iştirakle hayatınıza iştirak hiç lazım değil. Bir arkadaş, bir kardeş, fakat zevceniz, hayır! Nâzım'in gözlerindeki hülyalar uçu, sarardı. Şimdi hayret ve hiddet vardı.

-Siz beni seversiniz zannediyordum, Handan Hanim, dedi.“ *Handan*, str. 80.

⁴⁸ „Handan, niçin susuyorsunuz? Şimdiye kadar bir hayal, bir nazariye olan maksadı yegâne canlandırarak siz niçin susuyorsunuz, ha? Biliniz ki ruhumu galeyanları, feveranları ile harap eden bu büyük şeyler; eğer siz hayır dersiniz, solacaklar, anladınız mı? Hayatlarını kaybedecekler. Sizi gördüğüm günden beri, hayali hakikat yapan cazip ve yaşayan şahsiyetinizle meşbu olduğum günden beri ne muazzam şeyler düşündüm! Küçük eliniz elimde, yüz yüze gelmekten korkmayacağım, ne korkunç manialara muhayyilem güldü durdu.“ *Handan*, str. 81.

„Uvažavam Nazimovu zamisao, samo što ta zamisao ostavlja ogoljenom jednu stranu moje duše, jednu uistinu duboku i prostranu stranu. Neriman, Neriman, da mi je barem rekao da ne odlazim, ma kako bilo, da mi je barem dušu zgrijao pogledom koji govori molim te, malo, šta već. Da me je barem držao za ruke, ženske ruke nesretne, nemoćne Handan, a ne doživljavao kao mašinu koja će ostvariti njegov ideal. Da mi je makar rekao da me voli zbog mene!“⁴⁹

Gubitkom Handan, Nazim gubi i svoj sveti ideal. Poistovjećivanje Handan s tim idealom jedini je uzrok njegove patnje.

„Ti si, Handan, bila lice koje sam godinama čekao, lice mog svetog ideala. Handan, zašto si pomislila da svoj ideal volim više od tebe. On je bio ti, a ti si bila on. Ti si, Handan, bila lice ideala, za koji sam bio spreman da na putu prema njemu gorim u plamenu, da mi se tijelo do kraja rastoči od patnji. Zašto si mi okrenula leđa?“⁵⁰

Iako je, vođena činjenicom da mu nije predstavljala ništa drugo do puki ideal, odbila da mu se povinuje, Handan je, ipak, u vlastiti ideološki identitet utkala dio Nazima. O tome nam govori sljedeći citat u kojem se navodi da Handan i nakon Nazimove smrti ostaje pod snažnim utiskom njegove ličnosti i ideologije. Naime čitajući poemu *Vaveyla*, tanzimatskog autora Namık Kemala, koja govori o domovini i slobodi, a kojom je Nazim bio fasciniran, Handan skoro da preuzima Nazimovu ličnost. Vraća se u period kada joj je držao privatne časove nastojeći da je upozna sa revolucionarnim idejama. Time poručuje da Nazimove ideje i dalje žive u njenom umu i da je on barem djelomično uspio u svom naumu da je ideološki oblikuje.

⁴⁹ „Nâzım'ın hülyasını takdis ediyorum, yalnız bu hülya ruhumun bir tarafını, pek derin ve vasit bir tarafını çıplak bırakıyor. Neriman, Neriman, ne olur gitmem diye idi; ne olur, biraz, ne bileyim nazariyla ruhumu isita idi, elleri ellerimi maksadını yaşatacak birer makine değil, Handan'ın zavallı, âciz kadın elleri diye elleri içinde tuta idi; biraz, biraz. Hiç olmazsa beni benim için sevdiğini söylese idi!“ *Handan*, str. 82.

⁵⁰ „Mukaddes maksadımın çehresi, senelerce beklediğim çehresi sendin, Handan. Niçin maksadımı senden çok seviyorum zannettin, Handan? O sendin, sen de o idin. Yolunda ateşlerde yanmaya, vücudumu zerre zerre, en büyük işkencelerle ayırmaya razı olacağım maksadın siması sendin, Handan. Niçin yüzünü benden çevirdin?“ *Handan*, str. 92.

„Handan ponekad svojim pogledima i rukama sagovorniku iznosi svoje ideje gotovo kao da ga nečemu poučava, pa time tjera na pomisao da je oživjela sjena jednog Nazima. Oči mi se pune suzama i duša mi se cijepa zbog mog voljenog prijatelja koji progovara kroz lijepe oči ove ubice. Dok smo, u jedno kasno kišovito večer, mi drijemali ispred snažnog plamena ove engleske peći, Handan je, najednom, glasom koji je dolazio iz samih dubina prošlosti, počela da čita Vaveylu. Isprva me to podsjetilo na jedan Handanin stav iz pisama za Neriman, a potom je to toliko bio Nazim, da je Handan koja je, jednom prilikom, rekla da je baš i ne voli, večeras čitala Vaveylu, ponajviše zato kako bi oživjela jedan trenutak iz prošlosti.“⁵¹

Kroz poglavlje o obrazovanju u službi ideološkog identiteta, imali smo priliku vidjeti kako je, u kontekstu romana *Handan*, obrazovanje odigralo presudnu ulogu u formiranju ideološkog identiteta. Jednako tako, ono je bilo presudno i kada je riječ o njegovoj krizi. Naime, na primjeru odnosa Handan i Nazima, mogli smo da uočimo kako je glavni razlog krize ideološkog identiteta bio u tome što je Nazim prilikom podučavanja Handan smatrao validnim jedino svoje stavove i ideale. Takvim jednostranim pristupom, potvrdio je činjenicu da se turski intelektualac koji se na Zapadu upoznao sa ideologijama nacionalizma i liberalizma, nametao kao mjerilo vrijednosti u svojoj domovini i kada je riječ o ženama. Vidjevši u njoj samo saputnika na putu do ideala i nastojeći da je podučiti „ispravnom“, indirektno je poručio da je osmansko društvo i dalje ženu posmatralo kao „objekat“ muškarca, i „glinu“ koju on treba da oblikuje, jer ona sama sebe ne može oblikovati. S druge strane, treba naglasiti da je upravo proces vesternizacije, osim prilike za obrazovanje, ženama donio i samosvijest o tome da su one više od „objekta“ ili „gline“ za oblikovanje. Osviještene glede svog položaja i vrijednosti, mogle su, koliko-toliko, da zaustave muškarca u namjeri da ih oblikuje. Primjer za to nam je Handan koja je odustala od toga da u ideološkom smislu bude po mjeri Nazima i koja ga je nastojala zaustaviti u njegovom naumu.

⁵¹ „Handan'in bazen nazarlarıyla ve elleriyle bir fikrini karşısındakine âdeta telkin edercesine bir verişi var ki zavallı Nâzım'in gölgesini yeryüzüne gelmiş zannettiriyor. Ve bu katilinin güzel gözlerinden konuşan sevgili arkadaş için ruhum parçalanıyor, gözlerim yaşla doluyor. Geçenlerde yağmurlu bir akşamda biz bu İngiliz ocaklarının ağır alevleri karşısın da uyuklarken Handan birdenbire tâ amâk-ı maziden gelen bir sesle "Vaveylâ"yı okumaya başladı. Bu evvela Handan'in Neriman'a mektuplarından bir fikrayı hatırlattı. Sonra bu o kadar Nâzım'dı ki "Vaveylâ"yı bir münasebetle, pek çok sevmediğini söylemiş olan Handan'in bu gece onu okuması bilhassa maziden bir anı yaşatmak içindi.“ *Handan*, str. 114.

Međutim, lik Handan nam je pokazao i to da je ženama u ovom periodu tek predstojao dugi put borbe za svoje mjesto i glas u društvu neovisno od muškaraca, budući da je ona uspjela tek dijelom da se odupre Nazimu, a dio njega ipak utkala u sebe, iz ideje da on zna bolje od nje kao žene.

Zaključak

U ovom radu analizirali smo fenomen krize identiteta u romanu *Handan* turske autorice Halide Edip Adivar, s posebnim osvrtom na rodni i ideološki identitet. Nastojali smo prikazati društveni kontekst i proces vesternizacije u Osmanskom carstvu, koji je bio ključan za nastanak krize identiteta i remećenje rodnih uloga u patrijarhalnoj sredini. Roman *Handan* zrcali različite aspekte krize rodnog identiteta kod žena, posebno u kontekstu bračne zajednice, jer žene često, nisu mogle ići ukorak s novom rodnom ulogom koju je zahtijevalo vrijeme u kome su živjele. Kroz lik Neriman, Halide Edip nam je predstavila ženu koja krizu identiteta doživljava kada je muž odbacuje, budući da je zanemarila svoj intelektualni razvoj. Drugačiji primjer predstavlja lik Handan, koja je proces vesternizacije turske žene realizirala tako što je u sebi integrirala osmansku tradiciju i zapadne vrijednosti, ali ipak nije uspjela biti dovoljna mužu. Budući da rodne uloge čine temelj rodnog identiteta, nameće se zaključak da su muškarci, jednako kao i same žene, odgovorni za krizu rodnog identiteta, jer su u patrijarhatu imali primat u odlučivanju kakva rodna uloga jeste, a kakva nije prihvatljiva za jednu ženu. To svakako ni na koji način ne umanjuje žensku odgovornost. Što se, pak, tiče ideološkog identiteta, u fokusu analize našlo se pitanje obrazovanja. Predstavljajući lik Nazima koji nastoji kod Handan izgraditi ideološki identitet, tako što će je podučiti svojim idealima, nastojali smo istaći da je suštinski problem, kada je riječ o turskom intelektualcu, bio u tome što je ženu smatrao „objektom“ kojim će stići do svog cilja. Vidjeli smo da je takav pristup polučio neuspjeh i izazvao krizu identiteta koja kulminira odbacivanjem vlastitog *ja*. To da li će rodni ili ideološki identitet doći u krizu, zavisi u velikoj mjeri od vanjskih utjecaja, vremena i društva u kojem čovjek stasava i gradi svoj identitet. Na kraju, samo propitivanje vlastitog identiteta često u sebi nosi klicu krize, jer i njime nastojimo da se izdiferenciramo kao ono što jesmo u odnosu na ono što nismo. Međutim, pitanje identiteta u turskoj književnosti 20. stoljeća, posebno u ženskom pismu, i dalje je vrlo aktuelno i nezaobilazno u analizi proznih djela, prevashodno romana.

Literatura

1. Adıvar, H. E. (2007), *Handan*, İstanbul: Can Yayınları
2. Adıvar, H. E. (1930) *TURKEY FACES WEST - A TURKISH VIEW OF RECENT CHANGES AND THEIR ORIGIN*, London: Oxford University Press
3. Adıvar, H. E. (1935). *Conflict of East And West in Turkey*, Delhi: Jamia Press
4. Aktaş, Ş., „HALİDE EDİP ADIVAR“, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 20, 1, Ankara, 2013, 1-12
5. Arbanas, G. (2016). „Razvoj rodnog identiteta i seksualne orijentacije“ // *Zaštita prava djece i mladih na seksualno zdravlje* / Rijeka: Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 26-36
6. Argunşah, H., „HALİDE EDİP’TE DEĞİŞEN KADININ ROMANDAKİ İZDÜŞÜMLERİ: SEVİYYE TALİP’TEN ATEŞTEN GÖMLEK’E“, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Ankara, 2015 XXXVII, 27-52
7. Alibašić, A. (2005). *Historija osmanske države – hrestomatija*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka
8. Akdaş, H. Kahraman, A. „TANZİMATTAN, II. MEŞRUTİYET’E TAADDÜD-İ ZEVCÂTI SAVUNANLAR, REDDEDENLER VE GEREKÇELERİ“, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)* VIII-II, Erzincan, 2015, 33-42
9. Atabağsoy, N. „Handan romanında batılılaşmış kadın karşısında batılılaş(ama)mış erkekler“, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, Kırklareli, 2019, 68-77
10. Calayir Küçükgörmek, G. (2010). *HALİDE EDİP ADIVAR’IN ROMANLARINDA KADIN VE KADIN EĞİTİMİ*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimlerin Enstitüsü
11. Cerjan-Letica, G. „FEMİNİSTİČKI POKRET — ORGANIZACIJA, OBLICI I SADRŽAJ BORBE“, *Revija za socijalnu politiku*, Izdanje XV, 3-4, Zagreb, 1985, str. 167-182
12. Ergişi, A. „PSİKANALİTİK BİR ÇÖZÜMLEME: HALİDE EDİB ADIVAR’IN HANDAN ROMANI“, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol 6, Issue 2, Elazığ, 2013,1737-1747
13. Erikson, E. H. (2008), *Identitet i životni ciklus*, Beograd: Zavod za učenike

14. Günaydın, A. U. (2012), *CUMHURİYET ÖNCESİ KADIN YAZARLARIN ROMANLARINDA TOPLUMSAL CİNSİYET VE KİMLİK SORUNSALI (1877-1923)*, Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
15. İhsanoğlu, E., Emecen, F. i sar. (2004). *Historija Osmanske države i civilizacije I*, Sarajevo: Orijentalni institut, Posebna izdanja XXVI
16. İhsanoğlu, E., Emecen, F. i sar. (2008). *Historija Osmanske države i civilizacije II*, Sarajevo: Orijentalni institut, Posebna izdanja XXIX
17. İnce, H. (2015), *HALİDE EDİB ADIVAR'IN HİKÂYELERİNDE KADINLAR*, Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
18. Karabulut, M., „Tanzimat Dönemi Türk Romanında Kadın Üzerine Tematik Bir İnceleme“, *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 64, 2013, 49-69
19. Mantran, R. (2002). *Istorija osmanskog carstva*, Beograd: CLIO
20. Marinković, M. (2017), *Fatma Alije i rađanje turskog knjiženstva*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
21. Mujadžević, D., „Osmansko Carstvo u tranziciji: Osmanski neuspješni put k modernitetu“, *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, sv.1, br 1., Zagreb, 2000, str. 14-23
22. Mihaljević, D., „Feminizam – što je ostvario?“, *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, 20,1-2, Mostar, 2016, str. 149-169
23. Mikić, Đ. (1983). *Austrougarska i mladoturci, 1908-1912*, Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci
24. Nametak, F. (2013), *Historija turske književnosti*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XL
25. Örs, O., „Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti“, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, br. 51, Bahar 2013, 679-716
26. Paralı, E. (2001), *Halide Edip Adivar ve romanlarında cümhuriyet dönemi yeni kadın kimliği*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
27. Ravlić, S., „Politička ideologija: preispitivanje pojma“, *Politička misao: časopis za političke nauke*, , Vol XXXVIII, (2001.), br. 4, Zagreb, 146 –160

28. Rupčić, D., „Značenje pojma rod i njegova primjena u hrvatskom pravnom poretku“, *Crkva u svijetu*, Vol. 53 No. 2, 2018., Split: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu
29. Šeker, A., „TÜRK ROMANINDA TOPLUMSAL CİNSİYET AÇISINDAN KADIN TEMSİLLERİNE YÖNELİK SOSYOLOJİK BİR ÇÖZÜMLEME“, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol 10, br. 54, Kocaeli, 2017, 641-652
30. Tilek, M. (2019). *HALİDE EDİP ADIVAR'IN ROMANLARINDA İDEALİZE EDİLMİŞ KADIN KARAKTERLER*, Mersin: ÇAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
31. Ünalın, D. (2016), *Milli mücadele dönemi yazarlarından Halide Edip Adıvar, Reşat Nuri Güntekin ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun romanlarının popüler kültür içerik özellikleri bağlamında incelenmesi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
32. Vonić, M., „Mladoturska revolucija“, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Osijek, 2011, str. 54-60

Internet izvori:

- https://knjizevnost.fandom.com/bs/wiki/Tanzimat_i_vizuelno_kreiranje_javnog_identiteta_u_Bosni_i_Hercegovini#cite_note-3 (18.03.2021)
- <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=84> (5.11.2020)
- <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19203> (10.10.2020)
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/adivar-halide-edip> (20.02.2021)
- <https://www.britannica.com/biography/Halide-Edib-Adivar> (25.12.2020)
- <https://tripalo.hr/knjige/NacIdent/kalanj.pdf> (01.04.2021)